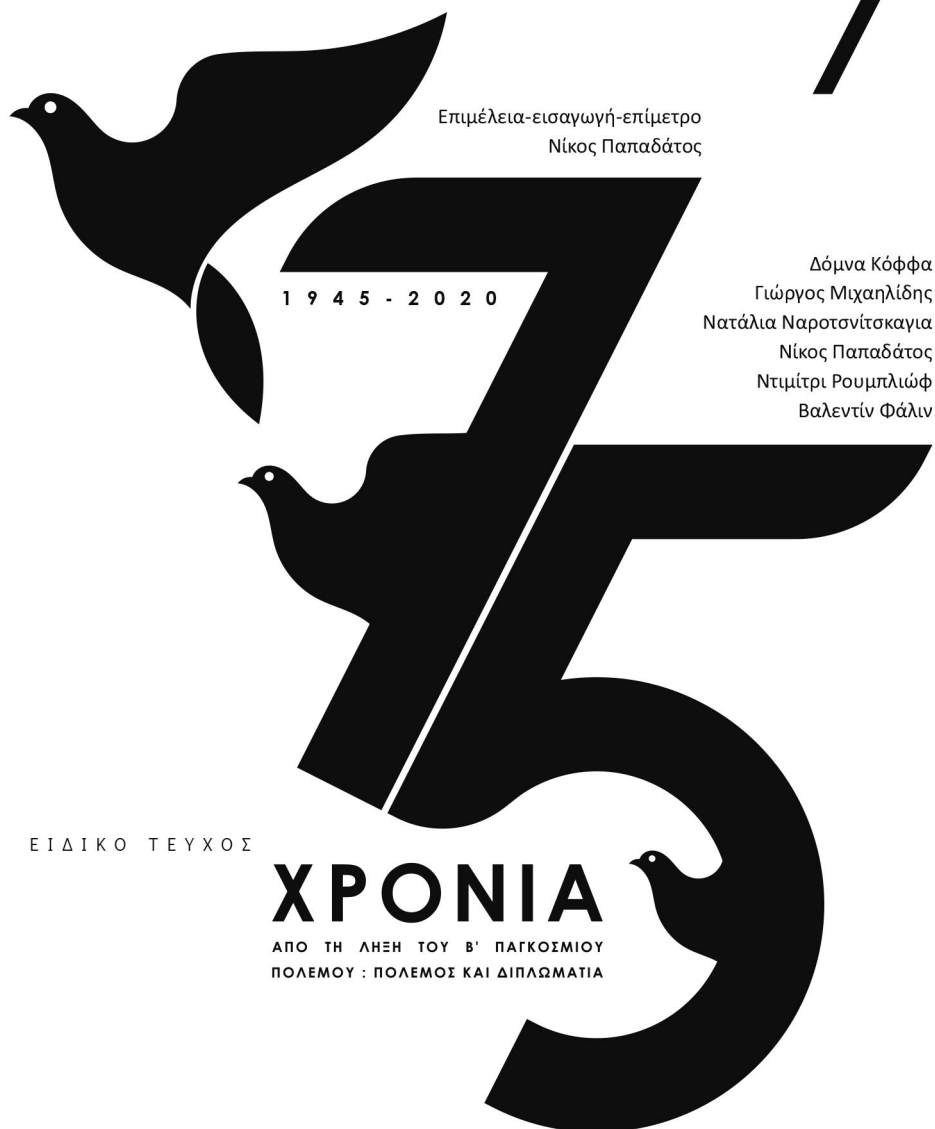

ΤΕΥΧΟΣ ΕΒΔΟΜΟ
2020 / 1

Επιμέλεια-εισαγωγή-επίμετρο
Νίκος Παπαδάτος

1945 - 2020

Δόμνα Κόφφα
Γιώργος Μιχαηλίδης
Νατάλια Ναροτσνίσκαγια
Νίκος Παπαδάτος
Ντιμίτρι Ρουμπλιώφ
Βαλεντίν Φάλιν

ΕΙΔΙΚΟ ΤΕΥΧΟΣ

ΧΡΟΝΙΑ

ΑΠΟ ΤΗ ΛΗΞΗ ΤΟΥ Β' ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ
ΠΟΛΕΜΟΥ : ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑ

ΕΡ

Ρ

Ι

Μ

Η

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

Τιμή €9

ΚΡΙΣΗ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΚΡΙΣΗ

Εξαμηνιαία Επιστημονική Επιθεώρηση

KRISI

Biannual Scientific Review

Επικεφαλής σύνταξης

Θοδωρής Δημητράκος, Γιάννης Κοζάτσας, Κώστας Πασσάς

Συντακτική επιτροπή

Ελένη Βλάχου, Χριστίνα Δημακοπούλου, Θοδωρής Δημητράκος, Γιάννης Κοζάτσας
Νίκος Παπαδάτος, Κώστας Πασσάς, Αγγελική Πούλου, Κώστας Στεργιόπουλος
Μαρία Χολέβα

Επιστημονικοί συνεργάτες

Αραγεώργης Άρις (1961-2018), Γκιούρας Θανάσης, Jung Reinhard, Καλτσώνης Δημήτρης, Μαμουλάκη Έλενα, Μανιάτης Γιώργος, Ματθιόπουλος Ευγένιος, Μαυρουδέας Σταύρος, Μπάγκος Παντελής, Μπαλτάς Αριστείδης, Μυλωνάκη Ευγενία, Σακελλαρόπουλος Σπύρος, Σταυρίδης Σταύρος, Τύμπας Τέλης, Φαράκλας Γιώργος, Φουρτούνης Γιώργος, Χρύσης Αλέξανδρος, Ψύλλος Στάθης.

Επικοινωνία

www.e-krisi.gr

Υπεύθυνος επικοινωνίας

Γεράσιμος Χολέβας

Σελιδοποίηση-παραγωγή

Μοτίβο Α.Ε.

Σχεδίαση ιστοσελίδας

Γιάννης Σακελλαρίου

Τιμή τεύχους: 9 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδιώτες): 15 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδρύματα): 20 ευρώ

Κεντρική διάθεση

Εκδόσεις Τόπος

Πλαπούτα 2 & Καλλιδρομίου, 114 73 Αθήνα, Τηλ. 2108222835, info@motibo.com

Τεύχος 7– 2020/1

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση μέρους ή όλου του έργου, καθώς και η αναπαραγωγή ή μετάδοσή του με οποιοδήποτε οπτικοακουστικό, γραπτό ή άλλο μέσο χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη ή του συγγραφέα.

ISSN 2585-2124

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Της Σύνταξης	5
Προλεγόμενα	7
Η προϊστορία του Συμφώνου μη επίθεσης μεταξύ ΕΣΣΔ και Γερμανίας	15
B. M. Φάλιν	
«Το κονσέρτο των Μεγάλων Δυνάμεων» την παραμονή των κρίσιμων γεγονότων	87
N. A. Ναροτονίτσαγια	
Οι θέσεις των Ρώσων αναρχικών φυγάδων για τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο	113
Ντιμίτρι Ρουμπλιώφ	
Η επιχείρηση αντιδραστικής αναθεώρησης της ιστορίας του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στα Βαλκάνια: οι περιπτώσεις Σερβίας και Κροατίας	129
Γιώργος Μιχαηλίδης, Δόμνα Κόφφα	
Η σοβιετική πρόταση ειρήνης και η Δύση: 1938-1939	149
Νίκος Παπαδάτος	
ΕΠΙΜΕΤΡΟ	
Το Χρονικό του 1939: Η αρχή του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου	197
Αρχειακά ντοκουμέντα	207

Της Σύνταξης

Το παρόν, έβδομο, τεύχος της ΚΡΙΣΗΣ είναι το δεύτερο ειδικό τεύχος, του οποίου η γενική θεματική αφορά την ιστορία και την ιστοριογραφία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Σύμφωνα με την πάγια αρχή της Συντακτικής επιτροπής, τα ειδικά τεύχη συντάσσονται και εκδίδονται με αποκλειστική ευθύνη των επιμελητών/τριών τους, εφόσον η πρόταση για την έκδοσή τους έχει εγκριθεί από τη Συντακτική επιτροπή. Όπως πράττουμε με κάθε ευκαιρία, καλούμε ερευνητές και ερευνήτριες που δραστηριοποιούνται στα πεδία των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών να καταθέσουν τις προτάσεις τους για θεματικά τεύχη. Οι προτάσεις οφείλουν να περιλαμβάνουν μια περίληψη της θεματικής, μια λίστα με τους/τις συγγραφείς, καθώς και μια μικρή περίληψη των συμβολών τους. Κατόπιν έγκρισης της πρότασης, οι επιμελητές/τριες σχεδιάζουν και υλοποιούν την έκδοση του ειδικού τεύχους.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η γενική θεματική του παρόντος τεύχους είναι η ιστορία και η ιστοριογραφία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου με αφορμή και τη συμπλήρωση (στις 9 Μαΐου 2020) 75 χρόνων από τη λήξη του που σηματοδότησε τη μεγάλη αντιφασιστική νίκη των λαών. Την ευθύνη για τον σχεδιασμό και την έκδοση του εν λόγω τεύχους φέρει ο ιστορικός Νίκος Παπαδάτος (διδάκτωρ ιστορίας του Πανεπιστημίου της Γενεύης και επισκέπτης καθηγητής στο τμήμα Ιστορίας, Πολιτικών Κομμάτων και Κοινωνικών Κινήματων του Κρατικού Πανεπιστημίου της Μόσχας, Λομονόσοφ) και συγγραφέας του πρόσφατα εκδοθέντος βιβλίου *Άκρως Απόρρητο: Οι Σχέσεις ΕΣΣΔ-ΚΚΕ (1944-1952)*. Το τεύχος, ασφαλώς, δεν έχει αξιώσεις πληρότητας ως προς την ιστορία και την ιστοριογραφία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και πώς θα μπορούσε άλλωστε. Σημαντικό τμήμα του αφιερώνεται στη μεταφορά στο ελληνικό κοινό ενός μέρους της συζήτησης η οποία διεξάγεται αυτή τη στιγμή από ρωσόφωνους ιστορικούς και η οποία στηρίζεται σε πρωτότυπη αρχειακή έρευνα, μέρος της οποίας δημοσιεύεται για πρώτη φορά. Παρότι ορισμένες από τις μεθοδολογικές επιλογές, τις ενίοτε οξυμμένες υφολογικά εκφράσεις ή/και την ενδεχομένως ρωσοκεντρική οπτική ορισμένων ιστορικών ενδέχεται να ηχούν ανοίκεια στον ελληνόφωνο αναγνώστη, η Συντακτική επιτροπή εκτιμά πως η έκδοση των εν λόγω κειμένων καθιστά διαθέσιμο στην ελληνόφωνη ερευνητική κοινότητα και ευρύτερα στο ελληνόφωνο αναγνωστικό κοινό ένα υλικό και μια συζήτηση που διαφορετικά δύσκολα θα ήταν προσπελάσιμα. Υπό αυτήν την έννοια, θεωρούμε πως το παρόν τεύχος μπορεί να συμβάλει στη σημερινή ιστορική και ιστοριογραφική συζήτηση για τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Σφαιρικότερη εικόνα για το παρόν αφιέρωμα θα αποκομίσει ο αναγνώστης από την «Εισαγωγή» του επιμελητή που ακολουθεί.

Κατά τη διάρκεια των προετοιμασιών για την έκδοση του παρόντος τεύχους έφθασε η θλιβερή είδηση του θανάτου του Μανώλη Γλέζου. Όπως είναι ευρύτερα γνωστό, τη νύχτα της 30ής προς 31η Μαΐου 1941 ο Μανώλης Γλέζος μαζί με τον Λάκη Σάντα αφαίρεσαν τη Γερμανική σημαία του Γ' Ράιχ, που κυμάτιζε στην Ακρόπολη, πράξη η οποία καταγράφηκε ως η πρώτη αντιστασιακή ενέργεια στην κατεχόμενη από τους Ναζί Ευρώπη. Πέραν τούτου, ο Γλέζος συμμετείχε ενεργά στην αντίσταση από τις γραμμές του ΕΑΜ και για τον λόγο αυτό καταδικάστηκε τρεις φορές σε θάνατο από τις κατοχικές δυνάμεις. Καταδικάστηκε, φυλακίστηκε, εξορίστηκε, βασανίστηκε και από το μετεμφυλιακό ελληνικό κράτος, αγωνιζόμε-

νος για τη δημοκρατία και την κοινωνική δικαιοσύνη. Η δράση του αναγνωρίστηκε από την ΕΣΣΔ, η οποία τον τίμησε με το βραβείο Λένιν, αλλά και από τη μεγάλη πλειοψηφία του ελληνικού λαού. Υπήρξε ενεργός πολιτικά αγωνιστής έως το τέλος της ζωής του. Για αυτούς και άλλους πολλούς λόγους, η Συντακτική επιτροπή υποδέχθηκε ένθερμα την εισήγηση του επιμελητή να αφιερωθεί το παρόν τεύχος στη μνήμη του «πρώτου παρτιζάνου της Ευρώπης».

Προλεγόμενα

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος αποτελεί ένα σημείο καμπής στην ιστορία του 20ού αιώνα: Έχει συνταχθεί στην πορεία των ετών ένα τεράστιο συγγραφικό έργο, όλων των ειδών –πραγματείες, απομνημονεύματα, αναλύσεις, μελέτες– από ιστορικούς, στρατιωτικούς και πολιτικούς. Στη διάθεση των μελετητών βρίσκεται πλειάδα συνθετικών εργασιών τόσο στις χώρες της Δύσης όσο και στην πρώην Σοβιετική Ένωση. Μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, οι διαστάσεις του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου αναδείχτηκαν βαθμιαία εκ νέου, αναζητώντας, πλέον, όχι απλά το πώς διεξήχθησαν τα γεγονότα σε στρατιωτικό και πολιτικό επίπεδο, αλλά, το γιατί η ανθρωπότητα αποδείχτηκε ανέτοιμη για να αποφύγει τη μεγαλύτερη καταστροφή από τη χρήση συμβατικών όπλων σε ολόκληρη την ιστορική της πορεία, τόσο σε επίπεδο έμφυχου όσο και υλικού δυναμικού. Με άλλα λόγια, αναζητείται ακόμα η ερμηνεία της αλληλουχίας των γεγονότων που οδήγησαν σε ένα σημείο μη επιστροφής τους κρατικούς δρώντες της εποχής εκείνης. Οι ανωτέρω σύγχρονοι προβληματισμοί παραπέμπουν ευθέως και στην ευθύνη των κρατικών ηγετών, εκείνης της περιόδου. Στην παρούσα ιστορική συγκυρία, το ζήτημα των πολιτικών ευθυνών και χειρισμών αναδεικνύεται με νέα μορφή και ιδιαίτερη ένταση στον βαθμό όπου αποτελεί ένα από τα κεντρικά θέματα συζήτησης, τόσο στους κόλπους της ακαδημαϊκής κοινότητας όσο και μεταξύ των σύγχρονων πολιτικών υποκειμένων, ακτιβιστών και στοχαστών.

Στο σημείο αυτό, αξίζει να επισημανθεί ότι η ελληνική βιβλιογραφία περί του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ιδιαίτερα μετά την πτώση της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, κατακλύζεται από μελέτες, ως επί το πλείστον, αγγλοσαξωνικής προέλευσης¹ και κατεύθυνσης οι οποίες επιδίδονται σε μια μονοσήμαντη σταχυολόγηση των συμβάντων, επιρρίπτοντας την ευθύνη έναρξης των εχθροπραξιών αποκλειστικά στις χώρες με καθεστώς «ολοκληρωτικών» κυβερνητικών δομών, τα οποία είχαν προκύψει ως αποτέλεσμα κοινωνικών συγκρούσεων και μετασχηματισμών με διαφορετικούς προσανατολισμούς και πολιτικοκοινωνικές σκοπιμότητες. Σπάνιες εξαιρέσεις, όπως η μονογραφία του Ρώσου ιστορικού, Όλεγκ Χλεβνιούκ, σχετικά με τον βίο του Ιωσήφ Στάλιν,² δεν αναιρεί την ως άνω διαπίστωση. Είναι αναγκαίο να τονίσουμε ότι η μονομερής και σχεδόν απόλυτη αναγωγή στο επιχείρημα του «ολοκληρωτισμού», που τελευταία τείνει να καθιερωθεί ως η κυρίαρχη αιτία έναρξης του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, εντασσόμενη στα πλαίσια μιας μεταμοντέρνας αντίληψης περί σύγχρονης θεώρησης, άλλως εξιστόρησης, των γεγονότων, επί τη βάσει ελλυπών και ατεκμηρίωτων πραγματολογικών στοιχείων, δημιουργεί περισσότερα προβλήματα από όσα επιλύει, δοθέντος ότι ο σημερινός κόσμος, απαλλαγμένος βεβαίως από την παραδοσιακή ιδεολογική αντιπαράθεση μεταξύ «κεφαλαιοκρατικών» και «σοσιαλιστικών» αντιλήψεων, δεν έγινε διόλου ειρηνικότερος: Τουναντίον, αποδεικνύεται περιπλοκότερος, εξαιρετικά πιο απρόβλεπτος, και ανα-

1 Θα ήταν ωστόσο τουλάχιστον παρακινδυνευμένο να ισχυριστεί κανείς ότι ακόμα και η αγγλοσαξωνική βιβλιογραφία διακρίνεται από μια γραμμική οργανική ενότητα. Μια προσεκτική αντιστιχτική ανάγνωση επί παραδείγματι του συνόλου των ιστορικών έργων του Άγγλου ιστορικού Alan Bullock και του Αμερικανού Stephen Kotkin, αναφορικά με τα γεγονότα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, είναι αρκετή για να αναδειχτεί η ετερότητα της μεθοδολογίας και της πρόσληψης των ίδιων ακριβώς γεγονότων από τους εν λόγω συγγραφείς.

2 Oleg. V. Khlevniuk. 2018. *Στάλιν, Μια νέα βιογραφία*, Αθήνα: Πατάκης.

ντίρρητα πολυμερής υπερακοντίζοντας την επιφανειακή διπολική συγκρουσιακή πραγματικότητα της ψυχροπολεμικής εποχής.

Επιπλέον, οι σύγχρονες μελέτες επί της ανωτέρω θεματικής που αναδεικνύονται στην Ελλάδα, συγγράφονται, κατά συντριπτική πλειοψηφία, δίχως την παράθεση πρωτογενών αρχειακών τεκμηρίων, προερχόμενων από την πρώην Σοβιετική Ένωση, δηλαδή τη σημερινή Ρωσική Ομοσπονδία και τις δεκατέσσερις (14) πρώην σοβιετικές Δημοκρατίες. Αυτό το αντικειμενικό κενό καλείται να καλύψει, εν μέρει, η παρούσα έκδοση του περιοδικού *Κρίση*. Ο σκοπός του ανά χείρας τεύχους είναι κατά συνέπεια να αποτελέσει, πρωτίστως, ένα εγχείρημα για την έναρξη ενός γόνιμου διαλόγου γύρω από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Είναι ευνόητο, ότι μια ολιστική ακαδημαϊκή προσέγγιση, στο βαθμό που κάτι τέτοιο είναι εφικτό, σχετικά με τα ερωτήματα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, τα οποία εξακολουθούν να βασανίζουν κάθε ειλικρινή και ανήσυχο ερευνητή, θα απαιτούσε μια ακόμα πιο λεπτομερή ανάλυση των κομβικών γεγονότων που περιγράφονται στον ανά χείρας τόμο.

Η συμβολή των λαών της Σοβιετικής Ένωσης στη συμμαχική νίκη κατά του φασισμού είναι ένα αναντίρρητο γεγονός. Οι ηρωικές μάχες της Μόσχας, του Στάλινγκραντ, του Λένινγκραντ και άλλων πόλεων της Σοβιετικής Ένωσης αποτελούν σταθμό στην παγκόσμια, οικουμενική ιστορία της ανθρωπότητας. Είναι επίσης γεγονός ότι η Ευρωπαϊκή Ρωσία υπέστη ανυπολόγιστες καταστροφές από τη ναζιστική θηριωδία. Ο φόρος αίματος που κλήθηκε να πληρώσει ο ρωσικός λαός είναι ένα γεγονός που δεν δύναται να αμφισβητηθεί από κανένα σοβαρό μελετητή και στοχαστή. Το αυτό, όμως, δεν μπορεί να ειπωθεί για τις ευθύνες αναφορικά με την έναρξη των εχθροπραξιών. Για τούτο ακριβώς τον λόγο αποφασίσαμε να μην εστιάσουμε στην αμιγώς στρατιωτική πτυχή του πολέμου αλλά σε όλες τις διπλωματικές διεργασίες που προηγήθηκαν και διαδραματίστηκαν κατά την πρώτη περίοδο της σύγκρουσης. Οι πραγματικά απλοϊκές και ιδεολογικά φορτισμένες αντιλήψεις περί της αποκλειστικής σοβιετικής ευθύνης για τη σύναψη του «Συμφώνου Μόλοτωφ – Ρίμπεντροπ», και για τα όσα διαδραματίστηκαν στη μετέπειτα πορεία, αποτελεί περισσότερο τμήμα μιας στείρας πολιτικής αντιπαράθεσης μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων της σημερινής εποχής –επαναπροσφεύγοντας μάλιστα στο παραδοσιακό ψυχροπολεμικό οπλοστάσιο του «διπολισμού»– και λιγότερο μια αμιγώς επιστημονική θέση. Πολλώ δε μάλλον όταν τα επιχειρήματα αυτού του επιπέδου αποτυπώνονται επί τη βάσει επιλεκτικών «μνημονικών αξόνων», οι οποίοι προσπαθούν να ισχυριστούν ότι η ιστορία του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ξεκίνησε την 23η Αυγούστου του 1939. Η πραγματικότητα, όπως αποδεικνύεται –κατά την κρίση μας– από το ανά χείρας αφιέρωμα, είναι εξαιρετικά πιο σύνθετη και οι απλουστεύσεις τέτοιου είδους συσκοτίζουν αντί να αναδεικνύουν και να αποσαφηνίζουν, τεκμηριώνοντας σαφώς, τα όσα πραγματικά συνέβησαν την περίοδο 1933-1945. Επιπλέον, θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι η παρούσα ερευνητική προσπάθεια, θα μπορούσε να ενταχθεί στον χώρο των πηγών της ιστορίας και ότι αποσκοπεί επιπλέον στο να βοηθήσει τους μελετητές και τους ερευνητές της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου να εμπλουτίσουν τις αρχειακές και βιβλιογραφικές αναφορές τους προκειμένου να καταλήξουν σε σαφή και συνθετικά συμπεράσματα.

Λίγα λόγια ως προς τη δομή των άρθρων του αφιερώματος: Αρχικά θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τον εκδοτικό οίκο Вече και την ιστορικό Ν.Α. Ναροτσνίτσαγια (Н.А. Нарочницкая), οι οποίοι μας επέτρεψαν να δημοσιεύσουμε για πρώτη φορά στην Ελλάδα, αποκλειστικά για τις ανάγκες του ελληνικού αναγνωστικού κοινού, δύο σχετικά πρόσφατες ρωσικές ακαδημαϊκές μελέτες που δημοσιεύτηκαν στο συλλογικό ρωσικό έργο «Партиугра Второй мировой»³. Ειδικότερα, το άρθρο του ιστορικού και διπλωμάτη της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, Βαλεντίν Φάλιν, πραγματεύεται την ιστορική αποτίμηση των γεγονότων που οδήγησαν στην υπογραφή του Συμφώνου μη επίθεσης μεταξύ Γερμανίας και ΕΣΣΔ, αναλύοντας πληθώρα στοιχείων τα οποία είναι σε μεγάλο βαθμό άγνωστα στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό. Το άρθρο της Νατάλια Ναροτσνίτσαγια αναφέρεται στις διπλωματικές διεργασίες πριν και κατά την υπογραφή της συνθήκης του Μονάχου. Τα έτερα κείμενα των συγγραφέων, ήτοι Ντιμίτρι Ρουμπλιώφ (μελέτη για το αναρχικό κίνημα στην ΕΣΣΔ κατά την περίοδο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου), Γιώργου Μιχαηλίδη και Δόμνας Κόφφα (μελέτη για την επιχείρηση αντιδραστικής αναθεώρησης της ιστορίας του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στα Βαλκάνια) και του γράφοντος (μελέτη για τις διπλωματικές διεργασίες μεταξύ Δύσης και Σοβιετικής Ένωσης κατά το διάστημα 1938-1939), συμπληρώνουν την παρούσα έκδοση.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα, ως επιμελητής του τεύχους, να αναλάβω όλη την ευθύνη για την επιλογή και τον χαρακτήρα του αφιερώματος, διατηρώντας αποστάσεις και επιφυλάξεις σε σχέση με το χωρίο του αρχικού εισαγωγικού σημειώματος (editorial) το οποίο σχολιάζει το ύφος γραφής, τις μεθοδολογικές προκείμενες και την κατεύθυνση ορισμένων άρθρων. Είναι ευνόητο ότι η αξιολόγηση του περιεχομένου των συγγραφέων είναι ένα ζήτημα που θα κριθεί πρωτίστως από το αναγνωστικό κοινό.

Τέλος, το ειδικό αυτό τεύχος, 75 χρόνια μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, αφιερώνεται στη μνήμη του «Πρώτου Παρτιζάνου της Ευρώπης», στη μνήμη του αγωνιστή της Ελευθερίας και Εθνικής Ανεξαρτησίας Μανώλη Γλέζου, ο οποίος απεβίωσε μόλις πρόσφατα, την 30η Μαρτίου 2020. Ο Μανώλης Γλέζος, από κοινού με την Απόστολο Σάντα, κατέβασαν τη χιτλερική σημαία από την Ακρόπολη τη νύχτα της 30ής προς 31η Μαΐου του 1941 αποδεικνύοντας, πρακτικά και συμβολικά, τις θυσίες των Ελλήνων εναντίον του δωσιλογισμού, του φασισμού και του ναζισμού.

Ο επιμελητής του τεύχους,
Νίκος Παπαδάτος

3 Нарочницкая Н. (επιμ.). 2009. *Партиугра Второй мировой. Кто и когда начал войну*, Μόσχα: Вече.

Η σοβιετική πρόταση ειρήνης και η Δύση: 1938-1939

Νίκος Παπαδάτος*

Περίληψη

Στην παρούσα μελέτη επιχειρείται η εξέταση και η ανάλυση των διπλωματικών γεγονότων της περιόδου 1938-1939 μεταξύ της Σοβιετικής Ένωσης (ΕΣΣΔ) και της Δύσης. Στο ανά χειράς άρθρο υποστηρίζεται ότι η Δυτική πολιτική του «κατευνασμού» δεν υποδαύλισε απλά την αναθεωρητική και επεκτατική πολιτική του Γ' Ράιχ. Η αποτυχία των κυβερνήσεων της Βρετανίας και της Γαλλίας να διασφαλίσουν τη σοβιετική υποστήριξη στη μάχη κατά της ναζιστικής Γερμανίας, μέσω της υπογραφής δεσμευτικής στρατιωτικής συμφωνίας, αποτελεί μια από τις βασικές αιτίες έναρξης του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Τα γεγονότα παρουσιάζονται επί τη βάσει πρωτογενούς αρχειακού υλικού. Η εν λόγω προσέγγιση εντάσσεται στην ιστορία διεθνών σχέσεων των εθνών-κρατών. Βασικός στόχος είναι η ανάδειξη των διπλωματικών και γεωπολιτικών αιτιών των διεθνών προβλημάτων μεταξύ της ΕΣΣΔ και των Δυτικών χωρών και όχι η σχηματική –θεωρητική– σταχυολόγηση θέσεων επί του ζητήματος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Abstract

The present study attempts to examine and analyze the diplomatic events of the period 1938-1939 between the Soviet Union (USSR) and the West. This article argues that the Western policy of “appeasement” did not merely foment the revisionist and expansionist policies of the Third Reich, but it also underlines the failure of French and British governments to ensure Soviet support in the fight against Nazi Germany through the signing of a binding military agreement. This is one of the main reasons for the outbreak of World War II. The facts are presented on the basis of primary archival material, this approach is part of the history of international relations between nations and states. The main goal is to highlight the diplomatic and geopolitical causes of the international problems between the USSR and the Western countries and not the gleaning of schematic and theoretical positions on the issue of World War II.

* Ο Νίκος Παπαδάτος είναι διδάκτωρ ιστορίας του Πανεπιστημίου της Γενεύης και επισκέπτης καθηγητής στο τμήμα Ιστορίας, Πολιτικών Κομμάτων και Κοινωνικών Κινήματων του Κρατικού Πανεπιστημίου της Μόσχας Λομόνσοφ.

« [...] 5η ΠΙΘΑΝΗ ΠΑΡΑΛΛΑΓΗ των στρατιωτικών ενεργειών είναι όταν η επίθεση του βασικού επιτιθέμενου, χρησιμοποιώντας τα εδάφη της Φινλανδίας, της Εσθονίας και της Λετονίας θα στραφούν εναντίον της ΕΣΣΔ. Σε αυτή την περίπτωση η Γαλλία και η Αγγλία, δυνάμει της Συνθήκης, θα πρέπει να εισέλθουν στον πόλεμο. [...] Το αίτημά μας για την εγκατάσταση 40 πολωνικών μεραρχιών πεζικού ενάντια στην Ανατολική Πρωσία και στο Πόζναν παραμένει σε ισχύ. [...] Τότε σε περίπτωση επίθεσης εναντίον μας από τον βασικό επιτιθέμενο, πρέπει να απαιτήσουμε από τη Γαλλία και την Αγγλία να εκθέσουν και να αναπτύξουν, τη 15η ημέρα της επιστράτευσης, ενάντια στον βασικό επιτιθέμενο, τον οποίο θεωρούμε τον κύριο εχθρό, το 70% όσων μόνο εκθέτουμε και αναπτύσσουμε εναντίον του βασικού επιτιθέμενου. [...] Μπορούμε να τοποθετήσουμε 12 μεραρχίες πεζικού. Ως εκ τούτου, πρέπει να απαιτήσουμε από την Αγγλία και τη Γαλλία την ανάπτυξη, και την έκθεση στο μέτωπο, εναντίον του βασικού επιτιθέμενου, βόρεια της [πόλης] Μπέλφορ και ως το Βέλγιο [...]

84 μεραρχιών πεζικού
μεταξύ 13.000 και 13.500 μεσαίων και βαρέων όπλων
3.000 έως 3.500 τεθωρακισμένων αρμάτων μάχης
από 5.000 έως 5.500 αεροπλάνων.

Από την 16η ημέρα της επιστράτευσης, οι δυνάμεις αυτές πρέπει να ξεκινήσουν μια αποφασιστική επίθεση κατά του βασικού επιτιθέμενου βόρεια της [πόλης] Μετς και του Βελγίου με τις δύο κατευθύνσεις της κύριας επίθεσης [να στοχεύουν] το Μαγδεμβούργο. Οι αεροπορικές δυνάμεις της Γαλλίας και της Αγγλίας πρέπει να επιφέρουν ισχυρό πλήγμα στις βιομηχανικές περιοχές του βασικού επιτιθέμενου, στις βάσεις του στρατιωτικού του στόλου, στους σιδηρόδρομους, στους αυτοκινητόδρομους, καθώς και στην πρωτεύουσα και στα μεγάλα διοικητικά κέντρα. [...] Είναι δύσκολο να υποθέσουμε ότι ο κύριος επιτιθέμενος θα σκορπίσει κάποιο τμήμα των δυνάμεων του μέσω της Ρουμανίας, ωστόσο, μια τέτοια εναλλακτική [επιλογή] δεν αποκλείεται, και για αυτό ακριβώς, σε αυτή την περίπτωση, για παροχή αρωγής στη Ρουμανία, η Αγγλία και η Γαλλία πρέπει να σύρουν [στον πόλεμο] την Πολωνία, την Ελλάδα και την Τουρκία και να παραχωρηθεί άδεια [διέλευσης] σε τμήμα των στρατευμάτων μας μέσω της Γαλικίας και της Ρουμανίας. Οι ενέργειες του στόλου μας στη Μαύρη Θάλασσα πρέπει να συνδέονται με τις ενέργειες του τουρκικού ναυτικού. [...] Κατά την εφόρμηση του βασικού επιτιθέμενου εις βάρος ημών, πρέπει να απαιτήσουμε την ανάπτυξη των παραπάνω δυνάμεων από τη Γαλλία, την Αγγλία και το Βέλγιο, την αποφασιστική επίθεσή τους ενάντια στον βασικό επιτιθέμενο, από τη 16η ημέρα της επιστράτευσης, και την πιο ενεργό συμμετοχή της Πολωνίας στον πόλεμο, καθώς και

την ανεμπόδιστη διέλευση των στρατευμάτων μας μέσω του διαδρόμου του Βίνιους και της Γαλικίας.

(Μπορίς Μιχάιλοβιτς Σάποσνικοφ, РГАСПИ, 558 /11/220, φ. 18–20)». ¹

Εισαγωγικά σχόλια: Η πορεία προς τη Συμφωνία του Μονάχου.

Η ιστορική πρόσληψη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου είναι αναντίρρητα ένα ακανθώδες και πολυπαραγοντικό ζήτημα. Οι ποικίλες πτυχές της εμπόλεμης σύγκρουσης αναδεικνύουν πληθώρα ζητημάτων τα οποία θα μπορούσαν να ταξινομηθούν σε διαφορετικά και διακριτά πεδία ιστορικών μελετών. Θα μπορούσαμε να προσλάβουμε τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ως ένα οικονομικό φαινόμενο, αναλύοντας τις συνέπειές του με οικονομετρικά, κοινωνιολογικά και πολιτικά κριτήρια. Αντιστοίχως, είναι δυνατό να παρουσιαστεί ως ένα διεθνές ζήτημα που παραπέμπει σε έναν ιδεολογικό εμφύλιο πόλεμο παγκόσμιας εμβέλειας, κατά τη γνωστή ρήση του Έρικ Χομπσμπάουμ (Hobsbawm 1996: 22). Στην παρούσα μελέτη, θα υπερακοντίσουμε το παραδοσιακό εννοιολογικό δίπολο –απολύτως συμβατό με τις αναλύσεις της ψυχροπολεμικής περιόδου– του ανταγωνισμού μεταξύ της «καπιταλιστικής αρχής» της Δύσης και του «υπαρκτού σοσιαλισμού» της Ανατολής. Η μεθοδολογική αφετηρία της ανά χείρας μελέτης εκκινεί από την ανάλυση των ιστορικών γεγονότων μέσω της ανάδειξης του συσχετισμού ισχύος των εθνών-κρατών της περιόδου. Ουσιαστικά, το άρθρο αυτό εντάσσεται στην ιστορία των διεθνών σχέσεων και αποσκοπεί στην τεκμηριωμένη σταχυολόγηση των κομβικών διπλωματικών σχέσεων μεταξύ Δύσης και ΕΣΣΔ κατά την κρίσιμη περίοδο 1938-1939. Δοθέντος ότι είναι αδύνατο, στα περιορισμένα πλαίσια της κάτωθι μελέτης, να αναφερθούμε αναλυτικά σε όλα τα σημαντικά γεγονότα της περιόδου 1931-1939, κρίνεται αναγκαίο να προβούμε στην ακόλουθη ευσύνοπτη περιοδολόγηση προκειμένου να γίνει πιο κατανοητό το περιεχόμενο του εν λόγω άρθρου.

1 Απόρρητη Έκθεση του Επικεφαλής του Γενικού Επιτελείου του Κόκκινου Στρατού Μπ. Μ. Σάποσνικοφ η οποία επιδόθηκε στον Ιωσήφ Στάλιν στις 04 Αυγούστου 1939. Ο Μπορίς Σάποσνικοφ (Борис Михайлович Шапошников, 1882-1945) ήταν Ρώσος στρατιωτικός και θεωρητικός. Το 1940 έγινε Στρατάρχης της Σοβιετικής Ένωσης (ΕΣΣΔ). Συνέβαλε σημαντικά στη θεωρία και την πρακτική της οικοδόμησης των Ενόπλων Δυνάμεων της ΕΣΣΔ. Δούλεψε με επιτυχία στην ανάπτυξη της στρατιωτικής επιστήμης, στη γενίκευση της μαχητικής εμπειρίας του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου και του Εμφυλίου Πολέμου στη Ρωσία. Έλαβε μέρος στην επιτροπή για την ανάπτυξη του καταστατικού του Κόκκινου Στρατού, συμμετέχοντας στη θέσπιση των βασικών πυλώνων του στρατιωτικού δόγματος της ΕΣΣΔ. Ο Μπορίς Σάποσνικοφ αναγράφεται στη στρατιωτική ιστορία της ΕΣΣΔ και της Ρωσίας ως ένας εξαιρετικός θεωρητικός, ταλαντούχος επαγγελματίας στρατιωτικός, με πλήρη γνώση των επιχειρησιακών και στρατηγικών ζητημάτων του πολέμου. Πέθανε από σοβαρή ασθένεια στις 26 Μαρτίου 1945, μην έχοντας την ευκαιρία να συμμετάσχει στην τεράστια αντιφασιστική νίκη που έμελλε να επισφραγιστεί ορισμένες μέρες αργότερα. Το σώμα του Σάποσνικοφ αποτεφρώθηκε και τοποθετήθηκε στα τείχη του Κρεμλίνου, στην Κόκκινη Πλατεία της Μόσχας. Κατόπιν απόφασης του ανώτατου διοικητή, Στρατάρχη της Σοβιετικής Ένωσης, Ιωσήφ Στάλιν, δόθηκε το ακόλουθο διάταγμα: «Κατά την ώρα ταφής του Στρατάρχη της Σοβιετικής Ένωσης Σάποσνικοφ να δοθεί στον αποθανόντα η τελευταία στρατιωτική τιμή και να χαιρετίσει η πρωτεύουσα της πατρίδας μας, η Μόσχα, με είκοσι τέσσερις βολές από εκατόν είκοσι τέσσερα όπλα», Διάταγμα της 28ης Μαρτίου 1945 εκ του Στρατάρχη της Σοβιετικής Ενωσης, Ιωσήφ Στάλιν (Киселев 1979: 6).

Η άνοδος του Χίτλερ στη Γερμανία ήταν το καθοριστικό γεγονός που έμελλε να αλλάξει την πρόσφατη ιστορία της Γηραιάς Ηπείρου. Η ναζιστική Γερμανία διέλυσε κυριολεκτικά όλο τον πλούτο του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και –εν μέσω πολιτικών, ιδεολογικών, θεολογικών και παγανιστικών πρακτικών– προσπάθησε να επικαλεστεί όλα τα ζωώδη ένστικτα της ανθρώπινης ύπαρξης προκειμένου να υπηρετήσει τα ιμπεριαλιστικά σχέδια του Lebensraum και της επέκτασης προς την Ανατολή. Ο φασισμός και ο εθνικοσοσιαλισμός έγιναν συνώνυμες –βλέπε ταυτόσημες– έννοιες με τον πόλεμο. Λίγο πριν την ανάληψη της εξουσίας από τον Χίτλερ στη Γερμανία (1933), η Ιαπωνία εισέβαλε, το 1931, στη Μαντζουρία και εγκαθίδρυσε εκεί ένα υποτελές καθεστώς. Λίγο αργότερα, το 1932, κατέλαβε τμήμα της Κίνας και αποβιβάστηκε στην Σαγκάη. Το 1934 πραγματοποιήθηκε εμφύλια σύρραξη στην Αυστρία. Η φασιστική κυβέρνηση που αναδείχτηκε κατήργησε τη δημοκρατία αλλά πρόβαλλε αντιστάσεις στη δυνητική ενσωμάτωση της Βιέννης στη Γερμανία. Η ιταλική αντίδραση ήταν καταλυτική και έτσι η προσπάθεια ναζιστικού πραξικοπήματος στέφθηκε από αποτυχία. Το 1935 η Γερμανία, έχοντας ήδη προσπαθήσει να ανακάμψει οικονομικά, κάνοντας τα πρώτα δειλά βήματα επανεξοπλισμού της, κατήγγειλε τη συνθήκη των Βερσαλλιών. Κατ’ αυτό τον τρόπο, προσπάθησε να επανέλθει δυναμικά στο διεθνές προσκήνιο ως μεγάλη στρατιωτική και ναυτική δύναμη. Κατάκτησε εκ νέου, δια δημοψηφίσματος, τη δυτική συνοριακή περιοχή του Σάαρ και αγνόησε τη διεθνή τάξη της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ). Ο Μουσολίνι εισέβαλε στην Αβησσυνία (Αιθιοπία) την ίδια χρονιά. Η Ιταλία επιδόθηκε εφεξής σε έναν αποικιοκρατικό αγώνα κατακτήσεων και εκδιώχθηκε από την ΚτΕ. Το 1936 η Γερμανία επαναστρατιωτικοποίησε τη Ρηνανία και στήριξε μαζί με την Ιταλία το φασιστικό πραξικόπημα του μετέπειτα δικτάτορα της Ισπανίας Φράνκο. Ο «Άξονας Ρώμης-Βερολίνου» ενισχύθηκε περαιτέρω από την υπογραφή της συνθήκης εναντίον της Κομμουνιστικής Διεθνούς, συνομολογηθείσα στις 25 Νοεμβρίου 1936 από τη Γερμανία και την Ιαπωνία. Στις 6 Νοεμβρίου 1937, η Ιταλία προσχώρησε με τη σειρά της στην ανωτέρω αντισοβιετική συνθήκη.

Εντός αυτών των συνθηκών, η εφόρμηση της Ιαπωνίας εναντίον της Κίνας, το 1937, δεν ήρθε ως «κεραυνός εν αιθρία»: Ο συγκεκριμένος αυτός πόλεμος ήταν εξαιρετικά βίαιος και ολοκληρώθηκε το 1945 με σημαντικές διεθνείς προεκτάσεις που διαρκούν ως τις μέρες μας. Τον Μάρτιο του 1938, η χιτλερική Γερμανία, με την πολιτική σύμπραξη της φασιστικής Ιταλίας, η οποία θυσίασε την Αυστρία στον βωμό της αποικιακής εξάπλωσης, εισέβαλε και προσάρτησε την Αυστρία, χωρίς καμία ουσιαστική αντίσταση. Η χρήση του ζητήματος των εθνικών μειονοτήτων, απότοκος των όρων της συνθήκης των Βερσαλλιών, χρησιμοποιήθηκε επιδέξια από το Βερολίνο με άμεσο πολιτικό στόχο την επέκταση των συνόρων του Γ’ Ράιχ. Τα ανωτέρω γνωστά γεγονότα μαρτυρούν ότι η διασάλευση της ειρήνης στην Ευρώπη δεν ξεκίνησε την 23η Αυγούστου του 1939, όταν υπεγράφη το σύμφωνο μη επίθεσης μεταξύ Γερμανίας και ΕΣΣΔ, σε πείσμα ορισμένων αθεμελιώτων πολιτικών αναλύσεων όπως αυτή του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου (19 Σεπτεμβρίου 2019, 2019/2819 RSP)², αλλά τον Σεπτέμβριο του 1938 κατά την υπογραφή της διαβό-

2 http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/RC-9-2019-0097_EN.html

της συνθήκης του Μονάχου. Ο διαμελισμός της Τσεχοσλοβακίας αποτέλεσε το πρελούδιο της μετέπειτα παγκόσμιας σύρραξης.

Οι διεθνείς συνέπειες της Συνθήκης του Μονάχου

Ο διπλωματικός διακανονισμός του Μονάχου (Σεπτέμβριος 1938) αποτέλεσε ένα πολιτικό γεγονός ύψιστης σημασίας διότι, μέσω των όσων μνημονεύονταν στα σχετικά άρθρα της συνθήκης, επισημοποιείτο πλήρως η αναθεώρηση της προγενέστερης συνθήκης των Βερσαλλιών. Η κυβέρνηση της Τσεχοσλοβακίας είχε αναντίρρητες ευθύνες για την τελική έκβαση των γεγονότων. Ωστόσο, μετά τη σύναψη της νέας συμφωνίας μεταξύ των Δυτικών δυνάμεων, η κυβέρνηση της Πράγας αντιμετώπιζε εφεξής τον κίνδυνο διαμελισμού της κρατικής δομής της χώρας, εξέλιξη που θα πραγματοποιείτο τελικά λίγους μήνες αργότερα. Η προσεκτική ανάγνωση των επιμέρους διατάξεων της συνθήκης του Μονάχου είναι επιτακτική προκειμένου να συλλάβουμε το μέγεθος των υπο εξέλιξι γεωπολιτικών ανακατατάξεων στη Γηραιά Ήπειρο κατά την κρίσιμη περίοδο του 1938. Τα ακόλουθα εκτενή αποσπάσματα της Συμφωνίας του Μονάχου είναι χαρακτηριστικά:

Οι τέσσερις δυνάμεις, η Γερμανία, το Ηνωμένο Βασίλειο, η Γαλλία, η Ιταλία, παίρνοντας υπόψη το διακανονισμό που έχει ήδη πραγματοποιηθεί για την παραχώρηση των εδαφών των Γερμανών της Σουδητίας στη Γερμανία, συμφώνησαν με τις διατάξεις και με τους ακόλουθους όρους που διακανονίζουν την ως άνω παραχώρηση, καθώς και με τα μέτρα που περιλαμβάνει. Κάθε μία εξ' αυτών [των δυνάμεων] δεσμεύεται, δια της παρούσης συμφωνίας, να εκπληρώσει όλα τα αναγκαία διαβήματα προκειμένου να εξασφαλιστεί η εφαρμογή της.

1ον - Η εκκένωση [του σουδητικού εδάφους] θα ξεκινήσει την 1η Οκτωβρίου.

2ον - Το Ηνωμένο Βασίλειο, η Γαλλία και η Ιταλία συμφωνούν ότι η εκκένωση του εν λόγω εδάφους θα πρέπει να έχει ολοκληρωθεί την 10η Οκτωβρίου χωρίς να καταστραφεί καμία από τις υπάρχουσες εγκαταστάσεις. Η κυβέρνηση της Τσεχοσλοβακίας θα έχει την ευθύνη για να πραγματοποιήσει αυτή την εκκένωση χωρίς να προκύψει καμία ζημία στις ως άνω εγκαταστάσεις.

3ον - Οι συνθήκες αυτής της εκκένωσης θα καθοριστούν λεπτομερώς από μια διεθνή επιτροπή, αποτελούμενη από αντιπροσώπους της Γερμανίας, του Ηνωμένου Βασιλείου, της Γαλλίας, της Ιταλίας και της Τσεχοσλοβακίας.

4ον - Η προοδευτική κατοχή των εδαφών υπό γερμανική κυριαρχία θα ξεκινήσει από τα στρατεύματα του Ράιχ την 1η Οκτωβρίου [...].

Τα άλλα εδάφη υπό γερμανική κυριαρχία θα καθοριστούν από τη διεθνή επιτροπή και θα καταληφθούν από τα γερμανικά στρατεύματα έως τη 10η Οκτωβρίου.

5ον - Η αναφερόμενη στην παράγραφο 3 διεθνής επιτροπή θα καθορίσει τα εδάφη όπου πρέπει να πραγματοποιηθεί ένα δημοψήφισμα. Αυτά τα εδάφη θα καταληφθούν από διεθνή στρατεύματα μέχρι την ολοκλήρωση του δημοψηφίσματος. Αυτή η επιτροπή θα ορίσει επίσης τις συνθήκες υπό τις οποίες θα θεσπιστεί το δημοψήφισμα παίρνοντας ως βάση τις συνθήκες του δημοψηφίσματος του Σάαρ. Θα ορίσει εξάλλου, για την έναρξη του δημοψηφίσματος, μια ημερομηνία που δεν μπορεί να είναι μεταγενέστερη του τέλους Νοεμβρίου.

6ον - Ο τελικός καθορισμός των συνόρων θα καθοριστεί από τη διεθνή επιτροπή. Αυτή η επιτροπή θα έχει επίσης αρμοδιότητα για να εισηγηθεί στις τέσσερις δυνάμεις, ήτοι Γερμανία, Ηνωμένο Βασίλειο, Γαλλία, Ιταλία, σε ορισμένες εξαιρετικές περιπτώσεις, τροποποιήσεις περιορισμένης εμβέλειας στον αυστηρώς εθνολογικό προσδιορισμό των μεταβιβάσιμων [εδαφικών] ζωνών δίχως δημοψήφισμα.

7ον - Θα υπάρξει ένα προνομιακό δικαίωμα το οποίο να επιτρέπει την [πληθυσμιακή] ενσωμάτωση στα μεταβιβαζόμενα εδάφη ή τον αποκλεισμό από αυτά [...].

8ον - Η τσεχοσλοβάκικη κυβέρνηση θα απολύσει, στα πλαίσια διορίσας τεσσάρων εβδομάδων από τη στιγμή συνομολόγησης της παρούσης συμφωνίας, όλους τους Γερμανούς της Σουδητίας που θα επιθυμήσουν αυτή την απόλυση, από όλες τις στρατιωτικές ή αστυνομικές μονάδες στις οποίες υπάγονται.

Εντός της ίδιας διορίας, η τσεχοσλοβάκικη κυβέρνηση θα απελευθερώσει τους Γερμανούς κρατούμενους της Σουδητίας που εκτίουν ποινές κάθειρξης για πολιτικά αδικήματα.

Μόναχο, 29 Σεπτεμβρίου 1938.

Ο Καγκελάριος του Ράιχ,
Αδόλφος Χίτλερ (Adolf HITLER)
Ο Πρωθυπουργός της Μεγάλης Βρετανίας,
Νέβιλ Τσάμπερλεϊν (Neville CHAMBERLAIN)
Ο Πρόεδρος του γαλλικού Συμβουλίου,
Εντουάρ Νταλαντιέ (Édouard DALADIER)
Ο επικεφαλής της ιταλικής κυβέρνησης,
Μπενίτο Μουσολίνι (Benito MUSSOLINI).³

Η επιβολή διεθνούς επιτροπής για τον τελικό καθορισμό των συνόρων ενός κυρίαρχου κράτους, εν προκειμένω της Τσεχοσλοβακίας, συνιστούσε *de jure* περιστολή των κυριαρχικών δικαιωμάτων της τσεχοσλοβάκικης κυβέρνησης. Η ύπαρξη δε, δυνάμει του άρθρου 6 της ανωτέρω διεθνούς συνθήκης, δυνατότητας τροποποιήσεων επί των εθνολογικών μεταβιβάσιμων εδαφικών πληθυσμιακών ζωνών,

³ ΡΓΒΑ, 116/8/48, φ. 1-3. Γαλλικό δακτυλογραφημένο κείμενο. Όλες οι μεταφράσεις από τη ρωσική, γαλλική και αγγλική γλώσσα είναι του γράφοντος.

δίχως τη διενέργεια δημοψηφίσματος, ενείχε, εν τη γενέσει της ανωτέρω συμφωνίας, την πιθανότητα διασταλτικής ερμηνείας του επίμαχου σημείου από τη ναζιστική κυβέρνηση, και τελικώς την υιοθέτηση μονομερών ενεργειών. Επ' αυτού συνηγορούν επιπροσθέτως και τα παραρτήματα της προαναφερθείσας συμφωνίας:

«Παραρτήματα της Συμφωνίας [του Μονάχου]

Πρώτο Παράρτημα

Η κυβέρνηση της Αυτής Μεγαλειότητος του Ηνωμένου Βασιλείου και η γαλλική κυβέρνηση συνομολόγησαν την ως άνω συμφωνία δοθέντος ότι, όλως προδήλως, διατηρούν την εσωκλειόμενη πρόταση στην παράγραφο 6 των γαλλο-βρετανικών προτάσεων της 19ης Σεπτεμβρίου 1938 οι οποίες αφορούν τη διεθνή εξασφάλιση των νέων συνόρων του τσεχοσλοβάκικου κράτους εναντίον κάθε απρόκλητης επίθεσης.

Η Γερμανία και η Ιταλία θα δώσουν, επίσης, από την πλευρά τους μια εξασφάλιση στην Τσεχοσλοβακία όταν το ζήτημα των πολωνικών και ουγγρικών μειονοτήτων θα έχει διευθετηθεί στην Τσεχοσλοβακία.

Δεύτερο Παράρτημα

Οι επικεφαλής των κυβερνήσεων των τεσσάρων δυνάμεων δηλώνουν ότι το πρόβλημα των πολωνικών και ουγγρικών μειονοτήτων στην Τσεχοσλοβακία, εάν δεν διευθετηθεί εντός τριών μηνών μέσω συμφωνίας μεταξύ των ενδιαφερομένων κυβερνήσεων, θα αποτελέσει αντικείμενο μιας άλλης συνάντησης των επικεφαλής των κυβερνήσεων των τεσσάρων δυνάμεων που συνευρέθηκαν σήμερα».⁴

Εκ των ανωτέρω προκύπτει ότι η ναζιστική Γερμανία και η φασιστική Ιταλία δεν έδιναν σαφείς νομικές και πολιτικές δεσμεύσεις για τη διατήρηση της τροποποιηθείσας τσεχοσλοβακικής εδαφικής επικράτειας. Αυτή η εξέλιξη ήταν απολύτως συμβατή με την ευρύτερη αγγλο-γαλλική στρατηγική που απεργαζόταν τη δυνητική τροποποίηση των ευρωπαϊκών συνόρων εις βάρος των συμφερόντων της Μόσχας. Πρόκειται, εκ πρώτης όψης, για την παράδοση στο Βερολίνο της πρωτοβουλίας των κινήσεων στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη, μια εξέλιξη που ενίσχυε αναμφίβολα τον γερμανικό αναθεωρητισμό του Γ' Ράιχ. Ωστόσο, μια πιο προσεκτική εξέταση των συμβάντων αναδεικνύει τις γεωπολιτικές προτεραιότητες των εμπλεκόμενων κρατικών δρώντων. Το ζήτημα των ουγγρικών και πολωνικών μειονοτήτων της Τσεχοσλοβακίας ήταν άρρηκτα συνδεδεμένο με τον στόχο εδαφικής επέκτασης της Γερμανίας προς ανατολάς. Στις 2 Νοεμβρίου 1938, το γερμανικό Ράιχ προέβη στη σύσταση της Καρπαθο-Ουκρανίας, μιας εδαφικής οντότητας που προήλθε από την απόσχιση του ανατολικού τμήματος της πρώην ενωμένης Τσεχοσλοβακίας, και η οποία περιστοιχιζόταν από τις ακόλουθες χώρες: Πολωνία, Σλοβακία, Ουγγαρία, Ρουμανία και Ουκρανία. Ο ναζιστικός Τύπος χρησιμοποίησε τη δημιουργία του νέου κράτους ως ένα νέο μέσο για τη διάχυση μιας νέας

4 Εκ νέου, φ. 4. Οι υπογραμμίσεις στο πρωτότυπο.

επιθετικής προπαγανδιστικής εκστρατείας που επιζητούσε την ενσωμάτωση της σοβιετικής Ουκρανίας εντός της «ανεξάρτητης Καρπαθο-Ουκρανίας». Ο ναζιστικός μηχανισμός εξουσίας εξέταζε τη χρήση του διακαρπαθιακού ευρωπαϊκού χώρου ως βασικού πυλώνα ανατρεπτικών δραστηριοτήτων εις βάρος της Σοβιετικής Ένωσης (ΕΣΣΔ). Ανάλογα αντισοβιετικά σχέδια είχαν ήδη λάβει ευρεία δημοσιότητα και από τον γαλλικό Τύπο. Μετά τη συνομολόγηση της συμφωνίας του Μονάχου, τόσο η βρετανική όσο και η γαλλική κυβέρνηση διεμήνυαν, με κάθε δυνατό τρόπο, στον Αδόλφο Χίτλερ ότι το «ουκρανικό ζήτημα» δεν ενέπιπτε στα συμφέροντα του Λονδίνου και του Παρισίου. Η πολιτική των δυτικών ευρωπαϊκών δυνάμεων εκκινούσε από την παραδοχή της σαφούς αντικομμουνιστικής κατεύθυνσης της ναζιστικής εξωτερικής πολιτικής. Πράγματι, η υπογραφή του συμφώνου Αντι-Κομμιντέρν από την Ιαπωνία και τη Γερμανία τον Νοέμβριο του 1936, μια διεθνής συνεργασία που υπεγράφη αργότερα από την Ιταλία (1937), την Ισπανία (1939) και την Ουγγαρία (1939), δημιούργησε το πλαίσιο των Δυτικών προσδοκιών προς μια άμεση προέλαση των δυνάμεων του Άξονα προς ανατολάς. Όμως, η ναζιστική εξωτερική πολιτική κινήθηκε σε εντελώς διαφορετική κατεύθυνση από αυτή που ενδεχομένως προέβλεπαν οι Δυτικοί διπλωματικοί κύκλοι. Τον Μάρτιο του 1939, η Καρπαθο-Ουκρανία παραχωρήθηκε από τον Χίτλερ στον Ούγγρο δικτάτορα Μίκλος Χόρτι,⁵ του οποίου τα στρατεύματα κατέλαβαν την περιοχή.

Ο Αδόλφος Χίτλερ δεν περίμενε διόλου τη συνεννόηση με τις άλλες τρεις ευρωπαϊκές δυνάμεις, βάσει των όσων υπεγράφησαν στο Παράρτημα II της συνθήκης του Μονάχου, ούτε φυσικά και την ετυμηγορία της διεθνούς επιτροπής σχετικά με τα νέα σύνορα της Τσεχοσλοβακίας. Στις 15 Μαρτίου 1939 η ναζιστική Γερμανία εισέβαλε μονομερώς στην Τσεχοσλοβακία:

(Μετάφραση από τα Γερμανικά).

Βερολίνο, 15 Μαρτίου 1939

Ανώτατη Διοίκηση Ενόπλων Δυνάμεων

Διαταγή Νο 593/39

Περιεχόμενο: Αναφορικά με την κατοχή της Τσεχίας
(Βοημία και Μοραβία)

1) Ο Φύρερ και ο Αρχηγός του Γενικού Επιτελείου των Ενόπλων Δυνάμεων διέταξαν την κατοχή της Τσεχίας (Βοημίας και Μοραβίας) από τις στρατιωτικές δυνάμεις. Τα κρατικά σύνορα θα διαπεραστούν την 15η Μαρτίου στις 06.00.

2) Δεν θα λάβει χώρα κήρυξη εμπόλεμης κατάστασης και δεν θα τεθούν σε ισχύ στρατιωτικοί νόμοι.

5 Ο Χόρτι (Miklós Horthy de Nagybánya 1868 – 1957) ήταν Ούγγρος ναύαρχος που συνεργάστηκε με τη ναζιστική Γερμανία. Υπό την ηγεσία του Χόρτι, η Ουγγαρία στήριξε την Πολωνία και επί της ουσίας συμμετείχε στη γερμανική εισβολή εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης το 1941. Επίσης, κατά τη διάρκεια της γερμανικής εισβολής στη Γιουγκοσλαβία (6-18 Απριλίου 1941), κατέλαβε και προσάρτησε εδάφη που είχαν παραχωρηθεί στο Βασίλειο των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων – από το 1929, κατόπιν τροποποίησης του συντάγματος από τον βασιλιά Αλέξανδρο Α', μετονομάστηκε σε Γιουγκοσλαβία μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Όλες οι ενέργειες και τα αιτήματα, ακόμη και σε περίπτωση αναγκαίας επιστράτευσης, θα διέπονται από τους νόμους που ισχύουν εν καιρώ ειρήνης.

3) Ο Φύρερ και ο Αρχηγός του Γενικού Επιτελείου των Ενόπλων Δυνάμεων ανέθεσαν στον Αρχηγό των Ενόπλων Δυνάμεων του Στρατού Ξηράς την άσκηση εκτελεστικής εξουσίας στην κατεχόμενη περιοχή, μετά το πέρας της διέλευσης των κρατικών συνόρων, δίνοντας του το δικαίωμα να εκχωρήσει αυτή την εξουσία στους [επιτόπιους] διοικητές του Στρατεύματος.

Ο τομέας των επιχειρησιακών δραστηριοτήτων δεν θα επεκταθεί στη γερμανική επικράτεια.

Η κατοχή θα διεξαχθεί μόνο από ειρηνευτικές δυνάμεις. Το ζήτημα της επιστράτευσης των ενόπλων δυνάμεων θα προκύψει μόνο στην περίπτωση όπου ανακύψει αναγκαιότητα για περαιτέρω στρατιωτικές ενέργειες. Το μέγεθος της επιστράτευσης θα αποφασιστεί ανάλογα με την περίπτωση.

Ο ενισχυμένος έλεγχος των συνόρων θεσπίστηκε από τις 15.03, στις 08.00, με περιορισμό της διέλευσης από και προς τα τσεχοσλοβακικά σύνορα, ενώ την ίδια στιγμή, τέτοιοι περιορισμοί δεν υφίστανται στα πολωνικά σύνορα μεταξύ Όντερμπεργκ και Μίλιτς.⁶

Δυνάμει των κανονισμών συνοριακής φύλαξης, παράγραφος 14, οι στρατιωτικές οδηγίες για τον συνοριακό έλεγχο στα πολωνικά σύνορα δίδονται μόνο από τη Γενική Διοίκηση του Στρατού Ξηράς, στα τσεχικά σύνορα, μόνο από τη διοίκηση των στρατιωτικών μονάδων 3 και 5 [...].

Ένας αξιωματικός-σύνδεσμος έχει ανατεθεί στην έδρα της διοίκησης της 3ης και 5ης μονάδας στρατού.

Νόμισμα: Προς στιγμή δεν υπάρχει καμία ένδειξη για την αλλαγή της ισοτιμίας του νομίσματος, 1 κορώνα=10 γερμανικά Ραιχσπφένινγκ.

Ο Επικεφαλής του Γενικού Επιτελείου Στρατού
των Ενόπλων Δυνάμεων

Υπογραφή: Κάιτελ⁷

Η ανωτέρω στρατιωτική διαταγή του Γερμανικού Γ' Ράιχ είχε δραματικές συνέπειες για την Τσεχοσλοβακία και την Ευρώπη. Η Βοημία μετετράπη σε γερμανι-

6 Το Όντερμπεργκ (Oderberg) είναι γερμανική πόλη που βρίσκεται στα ανατολικά της χώρας και απέχει μόλις λίγα χιλιόμετρα από τα δυτικά πολωνικά σύνορα. Το Μίλιτς (Milicz) είναι πολωνική πόλη η οποία βρίσκεται στη δυτική πλευρά της Πολωνίας. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι απέχει 327 χιλιόμετρα από τη γνωστή γερμανική πόλη Δρέσδη που βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της Γερμανίας.

7 ΓΑΡΦ, Ρ-7445 /2/91, φ. 2, 3. Ρωσικό δακτυλογραφημένο κείμενο.

κή επαρχία, το αποκαλούμενο προτεκτοράτο της Βοημίας-Μοραβίας. Η Σλοβακία αποσχίστηκε από τη Βοημία και μετασχηματίστηκε σε μια υποτελή δημοκρατία. Επιπλέον, τον Νοέμβριο του 1938, το νότιο τμήμα της δόθηκε στην Ουγγαρία. Όταν οι μονομερείς επιθετικές ενέργειες του Βερολίνου, κατά παράβαση της συνθήκης του Μονάχου, έφτασαν σε σημείο διπλωματικού παροξυσμού, η γερμανική κυβέρνηση δεν δίστασε να προβεί σε ακόμα πιο προκλητικές ενέργειες. Στις 22 Μαρτίου 1939, η Γερμανία κατέλαβε τη δυτική παραλιακή πόλη της Λιθουανίας, Κλάιπεντα (Klaipėda). Την 23η Μαρτίου του ίδιου έτους η ναζιστική Γερμανία ανάγκασε τη Ρουμανία να υπογράψει μια δυσμενή οικονομική συμφωνία, η οποία έθετε ουσιαστικά το σύνολο των οικονομικών δυνατοτήτων του Βουκουρεστίου υπό γερμανική κηδεμονία. Την επομένη, στις 24 Μαρτίου 1939, η Γερμανία απαίτησε από την Πολωνία να συναινέσει στην επικείμενη προσάρτηση του Γκντάνσκ (Ντάνσιχ) προκειμένου να ελέγξει τη σιδηροδρομική και αυτοκινητική κυκλοφορία του Πολωνικού Διαδρόμου (Διάδρομος του Ντάνσιχ), μια στρατηγική εδαφική περιοχή, η οποία εκτεινόταν μέχρι και τη Βαλτική Θάλασσα χωρίζοντας την Ανατολική Πρωσία από την υπόλοιπη Γερμανία. Απόρροια των ανωτέρω ήταν και η ακύρωση του συμφώνου μη επίθεσης που είχε υπογραφεί μεταξύ Πολωνίας και Γερμανίας την 26η Ιανουαρίου 1934. Προς επίρρωση των όσων είχαν ήδη λάβει χώρα, το Βερολίνο αποχώρησε και από την αγγλογερμανική ναυτική συμφωνία του 1935 διεκδικώντας εμπράκτως τις αποικίες που του είχαν αφαιρεθεί τόσο από την Αγγλία όσο και από τη Γαλλία επί τη βάση των όσων υπεγράφησαν στη συνθήκη των Βερσαλλιών. Υπό το φως των ανωτέρω γεωγραφικών τροποποιήσεων, δεν είναι υπερβολή να υποστηρίξουμε ότι η συνθήκη του Μονάχου όχι μόνο δεν συνέβαλε στον κατευνασμό της χιτλερικής Γερμανίας, αλλά επιπροσθέτως αύξησε ποσοτικά και ποιοτικά τις αναθεωρητικές διαθέσεις της. Εντός αυτού του διεθνούς πλαισίου, η φασιστική Ιταλία κατήγγειλε, την 22α Δεκεμβρίου 1938, τη σύμβαση για τον αμοιβαίο σεβασμό της εδαφικής ακεραιότητας των χωρών της κεντρικής Ευρώπης και τη γαλλο-ιταλική συμφωνία της 5ης Ιανουαρίου 1935 που συνομολογήθηκε από τον Γάλλο υπουργό Εξωτερικών Λαβάλ (Pierre Laval) και τον Μουσολίνι. Στις 7 Απριλίου 1939, η Ιταλία επιτέθηκε και κατέλαβε την Αλβανία δυναμιτίζοντας ακόμα περισσότερο το ήδη τεταμένο κλίμα μεταξύ των ευρωπαϊκών μεγάλων δυνάμεων.

Από τη 10η έως την 21η Μαρτίου 1939 έλαβε χώρα στη Μόσχα το 18ο Συνέδριο του Πανενωσιακού Κομμουνιστικού Κόμματος (μπολσεβίκων). Κατά τη διάρκεια των εργασιών του σώματος ο Ιωσήφ Στάλιν προέβη, στα πλαίσια του λόγου που εκφώνησε στους συνέδρους, στις ακόλουθες δηλώσεις σχετικά με «την επιδείνωση της διεθνούς πολιτικής κατάστασης, την κατάρρευση του μεταπολεμικού συστήματος συνθηκών ειρήνης και την έναρξη ενός νέου ιμπεριαλιστικού πολέμου»:

Ιδού ένας κατάλογος των σημαντικότερων γεγονότων κατά την περίοδο αναφοράς που σηματοδότησαν την έναρξη του ιμπεριαλιστικού πολέμου. Το 1935, η Ιταλία επιτέθηκε και κατέλαβε την Αβησσυνία. Το καλοκαίρι του 1936, η Γερμανία και η Ιταλία διοργάνωσαν στρατιωτική επέμβαση στην Ισπανία. Η Γερμανία εδραιώθηκε στη βόρεια Ισπανία και στο ισπανικό Μαρόκο, ενώ η Ιταλία εγκαταστάθηκε στη νότια Ισπανία και στις Βαλεαρίδες Νήσους. Το 1937, η Ιαπωνία, μετά την άλωση

της Μαντζουρίας, εισέβαλε στη βόρεια και κεντρική Κίνα, κατέλαβε το Πεκίνο, την Τιαντζίν, τη Σαγκάη και άρχισε να εκτοπίζει έξω από την κατοχική ζώνη τους ξένους ανταγωνιστές της. Στις αρχές του 1938, η Γερμανία εισέβαλε στην Αυστρία και το φθινόπωρο του 1938 στην περιοχή της Σουδητίας στην Τσεχοσλοβακία. Στα τέλη του 1938 η Ιαπωνία κατέλαβε την Καντόν⁸, και στις αρχές του 1939 τη νήσο Χαϊνάν.⁹ Κατ' αυτό τον τρόπο, ο πόλεμος, ανεπαίσθητα, γειτνίασε αθόρυβα με τους λαούς και έφερε στην τροχιά του πάνω από 500 εκατομμύρια πληθυσμού, επεκτείνοντας τη σφαίρα δράσης του σε μια αχανή περιοχή, από την Τιαντζίν, τη Σαγκάη και το Καντόν έως την Αβησσυνία και το Γιβραλτάρ. Μετά τον πρώτο ιμπεριαλιστικό πόλεμο, τα νικηφόρα κράτη, κατά κύριο λόγο η Αγγλία, η Γαλλία και οι ΗΠΑ, δημιούργησαν ένα νέο καθεστώς σχέσεων μεταξύ των χωρών, ένα μεταπολεμικό καθεστώς ειρήνης. Τα βασικά θεμέλια αυτού του καθεστώτος ήταν η συνθήκη της Άπω Ανατολής –η συνθήκη των 9 δυνάμεων–,¹⁰ η συνθήκη των Βερσαλλιών και μια σειρά άλλων συνθηκών στην Ευρώπη. Η Κοινωνία των Εθνών κλήθηκε να διακανονίσει τις σχέσεις μεταξύ των χωρών στο πλαίσιο αυτού του καθεστώτος με βάση ένα ενιαίο μέτωπο των κρατών, επί τη βάση της συλλογικής περιφρούρησης της ασφάλειας των κρατών. Όμως, τα τρία επιθετικά κράτη και ο νέος ιμπεριαλιστικός πόλεμος που ξεκίνησαν, έχουν ανατρέψει πλήρως όλο αυτό το σύστημα του μεταπολεμικού ειρηνευτικού καθεστώτος. Η Ιαπωνία αποσπάστηκε από τη συνθήκη των εννέα δυνάμεων, η Γερμανία και η Ιταλία από τη Συνθήκη των Βερσαλλιών [αντίστοιχα]. Για να απεκδυθούν των ευθυνών τους,¹¹ και οι τρεις αποχώρησαν από την Κοινωνία των Εθνών. Ο νέος ιμπεριαλιστικός πόλεμος ήταν γεγονός.¹²

Η ανωτέρω περιοδολόγηση του Στάλιν είχε γεωπολιτική αφετηρία: Τα γεγονότα της Τσεχοσλοβακίας δεν ανταποκρίνονταν στις αρχικές βλέψεις των Άγγλων και των Γάλλων κυβερνήσεων. Η ναζιστική κυβέρνηση του Βερολίνου δεν είχε καμία βλέψη να συντονίσει την εξωτερική πολιτική της με τις επιδιώξεις της Δύσης. Η προσάρτηση της Αυστρίας και η *de facto* μονομερής διαίρεση της Τσεχοσλοβακίας από το Βερολίνο συγχρονίζονταν με την πρόοδο των φρανκικών στρατευμάτων

8 Πρόκειται για την κινέζικη πόλη Γκουανγκζού, η οποία βρίσκεται στη νοτιο-ανατολική Κίνα και απέχει 136 χιλιόμετρα από την έτερη κινέζικη πόλη Σενζέν, η οποία γειτνιάζει επί της ουσίας με το Χονγκ Κονγκ. Το 1938 η περιοχή αυτή καλείτο Καντόν.

9 Πρόκειται για το μεγαλύτερο νησί της Λαϊκής Δημοκρατίας της Κίνας που βρίσκεται νότια της πόλης Ζετζιάγκ. Ακριβώς απέναντι από τη δυτική ακτή της νήσου βρίσκεται η ακτογραμμή του Βιετνάμ.

10 Η Ναυτική Διάσκεψη της Ουάσιγκτον (Washington Naval Conference) ήταν μια διεθνής διάσκεψη που διεξήχθη στην Ουάσιγκτον, έξω από το φάσμα δραστηριοτήτων της Κοινωνίας των Εθνών. Η διάσκεψη έλαβε χώρα από τις 12 Νοεμβρίου 1921 έως τις 6 Φεβρουαρίου 1922. Συμμετείχαν εννέα κράτη – οι Ηνωμένες Πολιτείες, η Ιαπωνία, η Κίνα, η Γαλλία, η Βρετανία, η Ιταλία, το Βέλγιο, οι Κάτω Χώρες και η Πορτογαλία. Η σοβιετική Ρωσία δεν προσκλήθηκε στη διάσκεψη. Για το ζήτημα αυτό βλέπε: Robert Gordon Kaufman: 1990.

11 Η ακριβής μετάφραση, λέξη προς λέξη, είναι η εξής: «για να ελευθερώσουν τα χέρια τους - Чтoбы освободить себе руки». Προτιμήσαμε να γίνει ελεύθερη μετάφραση για να αποδοθεί ακριβώς το περιεχόμενο και το νόημα του κειμένου και όχι απλά η μορφή του. Σημείωση του γράφοντος.

12 Εφημερίδα *Πράβντα* (Правда), 11 Μαρτίου 1939. Ρωσικό δακτυλογραφημένο κείμενο.

στην Ισπανία, απειλώντας ευθέως τα στρατιωτικά νώτα της Γαλλίας. Υπό το φως αυτών των εξελίξεων, ο Στάλιν έκανε την ακόλουθη παρατήρηση αναφορικά με την πολιτική «κατευνασμού» και τη στρατηγική μη επέμβασης των χωρών της Δύσης:

Από τυπικής απόψεως, η πολιτική της μη επέμβασης θα μπορούσε να χαρακτηριστεί κατ' αυτόν τον τρόπο: "Ας προστατευτεί κάθε χώρα από τους επιτιθέμενους, όπως θέλει και όπως μπορεί, εμείς, όμως, από την πλευρά μας, θα διαπραγματευόμαστε τόσο με τους επιτιθέμενους όσο και με τα θύματά τους". Στην πραγματικότητα, όμως, η πολιτική της μη επέμβασης σημαίνει συμπαιγνία με τον επιτιθέμενο, την εξάπλωση του πολέμου, και κατά συνέπεια τη μετατροπή του σε Παγκόσμιο Πόλεμο. Στην πολιτική της μη επέμβασης υπάρχει μια θέληση, μια επιθυμία να μην εμποδιστούν οι επιτιθέμενοι από το να διαπράξουν τις βρόμικες πράξεις τους,¹³ να μην εμποδίσουμε, για παράδειγμα, την Ιαπωνία από το να εμπλακεί σε πόλεμο με την Κίνα, ή ακόμα καλύτερα με τη Σοβιετική Ένωση, να μην εμποδίσουμε, για παράδειγμα, τη Γερμανία από το να αγκιστρωθεί στις ευρωπαϊκές υποθέσεις, από το να εμπλακεί σε έναν πόλεμο με τη Σοβιετική Ένωση, να αφήσουμε όλους τους συμμετέχοντες στον πόλεμο να προσκολληθούν βαθιά στη λάσπη του, να τους ενθαρρύνουμε σ' αυτόν ήσυχα, να τους αφήσουμε να εξασθενίσουν και να εξαντληθούν αμοιβαίως και έπειτα, όταν θα είναι επαρκώς εξασθενημένοι, να υπεισέλθουμε στη σκηνή με νέα ορμή, να υπεισέλθουμε, ασφαλώς, υπέρ των συμφερόντων της ειρήνης και να υπαγορεύσουμε στους εξασθενημένους εμπόλεμους τους δικούς μας όρους. Όμορφα κι ωραία!^{14, 15}

Το ανωτέρω απόσπασμα κωδικοποιεί τη σοβιετική θέση περί της πολιτικής μη επέμβασης των χωρών της Δύσης. Επί της ουσίας, η ανώτατη σοβιετική ηγεσία θεωρούσε ότι βασικός στόχος σειράς Δυτικών κρατών ήταν η εξασθένιση της ΕΣΣΔ, μεσοπρόθεσμα, και της Γερμανίας, μακροπρόθεσμα, η δημιουργία δηλαδή συνθηκών έκθεσης της Σοβιετικής Ένωσης σε έναν διμέτωπο πόλεμο, τόσο από τη Δύση (Γερμανία) όσο και από την Ανατολή (Ιαπωνία), και τελικώς, μέσω της αμοιβαίας εξασθένισης των εμπλεκόμενων χωρών, η απόσπαση των φυσικών και βιομηχανικών πόρων τους. Η ανωτέρω ομιλία του Στάλιν καταδεικνύει ταυτόχρονα και την αποφασιστικότητα της σοβιετικής ηγεσίας, η οποία προειδοποιούσε ότι το μόνο ουσιαστικό αποτέλεσμα της Δυτικής πολιτικής μη επέμβασης θα ήταν η μετατροπή

13 Η ακριβής μετάφραση, λέξη προς λέξη, είναι η εξής: «από τις μαύρες δουλειές τους - свое черное дело». Η μετάφραση έγινε ελεύθερα, όπως ακριβώς και στην περίπτωση της υποσημείωσης 11, για να αποδοθεί πλήρως το πνεύμα της ομιλίας του Στάλιν.

14 Στο πρωτότυπο αναφέρεται κατά λέξη: «И дешево и мило!» που σημαίνει «και φθηνά και χαριτωμένα». Αν και η ακριβής μετάφραση αποδίδει καλύτερα το ειρωνικό σχόλιο του Στάλιν, ωστόσο, αυτή η έκφραση δεν απαντάται στην ελληνική γλώσσα. Το όλο σχόλιο στοχεύει να καταδείξει την πονηρή ραδιουργία των Δυτικών δυνάμεων.

15 Εφημερίδα *Πράβντα* (Правда), 11 Μαρτίου 1939. Ρωσικό δακτυλογραφημένο κείμενο.

των περιφερειακών πολέμων σε Παγκόσμιο, και όχι η δημιουργία τετελεσμένων γεγονότων εις βάρος της Μόσχας.

Οι διπλωματικές διαπραγματεύσεις του 1939: ΕΣΣΔ, Αγγλία και Γαλλία

Στις 21 Μαρτίου 1939 η βρετανική κυβέρνηση εισηγήθηκε ανεπίσημα την υπογραφή μιας διακήρυξης μεταξύ της Γαλλίας, της Πολωνίας, της Βρετανίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Στις 24 Μαρτίου 1939, ο πρεσβευτής της ΕΣΣΔ στο Λονδίνο, Ι.Μ. Μάϊσκι,¹⁶ απέστειλε το ακόλουθο γράμμα προς τον Λαϊκό Επίτροπο Εξωτερικών της Σοβιετικής Ένωσης:

Απόρρητο

Λονδίνο, 24 Μαρτίου 1939,

Προς τον Λαϊκό Επίτροπο, σ. Λιτβίνοφ,

[...] Από την Πράγα οδηγηθήκαμε στην Κλάιπεντα, από την Κλάιπεντα στη Ρουμανία –την εμπορική συνθήκη– και [μετά] τη Ρουμανία αναδύθηκαν νέα θύματα, το Ντάνσιχ, η Δανία, η Γιουγκοσλαβία κ.λπ. Επιπλέον, στην ημερήσια διάταξη τίθεται ήδη, λόγω της πρωτοβουλίας του Μουσολίνι, το πρόβλημα της Μεσογείου Θάλασσας. Σε ένα τέτοιο περιβάλλον, ο Τσάμπερλεϊν και ο Νταλαντιέ έχουν όλο και μεγαλύτερες δυσκολίες να διατηρήσουν τη γραμμή του «κατευνασμού». Το κοινό αίσθημα [κατά της επιθετικότητας, Ν.Π.] είναι αναμφισβήτητο σε άνοδο και στις δύο χώρες και, κυρίως, στη συνείδηση των μαζών, συμπεριλαμβανομένων και των συντηρητικών, εδραιώνεται, πάνω από όλα, η πεποίθηση ότι είναι αδύνατο να συμφωνήσουν με τους «δικτάτορες» για κάθε αποδεκτό συμβιβασμό, και ότι η μόνη διέξοδος από την κατάσταση είναι η σύσταση μιας «Μεγάλης αμυντικής Συμμαχίας»¹⁷ από όλα τα φιλειρηνικά κράτη, δηλαδή η επί της ουσίας επιστροφή στην αρχή της συλλογικής ασφάλειας.

Φυσικά, αν ο Τσάμπερλεϊν και ο Νταλαντιέ ήταν σίγουροι ότι η επιθετικότητα του Χίτλερ θα μπορούσε να στραφεί προς την Ανατολή, κατά της ΕΣΣΔ, θα ήταν ενδεχομένως δυνατό να βρουν τρόπους και μέσα για να «πείσουν» τις μάζες να μην ανησυχούν για κάθε λογής «Μεγάλη Συμμαχία»! Αλλά είναι γεγονός ότι οι κυβερνώσες ελίτ των δύο χωρών δεν έχουν τέτοια εμπιστοσύνη. Ο Χίτλερ καταλαβαίνει πάρα πολύ καλά τον κίνδυνο επίθεσης κατά της ΕΣΣΔ και, πιθανώς, θα το σκεφτεί δέκα φορές πριν διακινδυνεύσει μια τέτοια περιπέτεια. Είναι, λοιπόν, περισσότερο πιθανό η πορεία της κύριας ώθησής του να κινηθεί μεσοπρόθεσμα προς τη Δύση, εστιάζοντας ειδικότερα στο ζήτημα των αποικιών. Αυτό, όμως,

16 Ο Ιβάν Μάϊσκι (πραγματικό όνομα - Ян Ляховέцкий, Ив́ан Миха́йлович Ма́йский, 1884-1975) ήταν Σοβιετικός διπλωμάτης και ιστορικός. Διετέλεσε Πληρεξούσιος εκπρόσωπος της ΕΣΣΔ στη Φινλανδία (1929-1932) και Έκτακτος και πληρεξούσιος πρεσβευτής της ΕΣΣΔ στη Μεγάλη Βρετανία (1932-1943). Έγινε διδάκτωρ Ιστορικών Επιστημών και μέλος της Ακαδημίας Επιστημών της ΕΣΣΔ στις 30 Νοεμβρίου 1946.

17 Η λέξη αμυντικής είναι εκτός εισαγωγικών στο πρωτότυπο έγγραφο.

δεν αναιρεί διόλου το γεγονός ότι, τις τελευταίες εβδομάδες, η Γερμανία φαίνεται να έχει στρέψει την αιχμή της επιθετικότητάς της προς την ανατολική κατεύθυνση. Όλες οι χώρες που βρίσκονται μεταξύ των ανατολικών συνόρων της Γερμανίας και των δυτικών συνόρων της ΕΣΣΔ, δηλαδή οι βαλκανικές και οι βαλτικές χώρες, διατρέχουν, αναντίρρητα, τον κίνδυνο –άλλες περισσότερο και άλλες λιγότερο– είτε να μετατραπούν σε γερμανικό «προτεκτοράτο» είτε να γίνουν οικονομική αποικία του Βερολίνου. Ποιο, όμως, είναι το νόημα της γερμανικής επιθετικότητας στην κεντρική και νοτιο-ανατολική Ευρώπη; Έχω την αίσθηση ότι ο στόχος είναι να πραγματοποιηθεί η περιβόητη *Mittleuropa*¹⁸ το συντομότερο δυνατό, αφήνοντας έτσι στη Γερμανία όλες τις πρώτες ύλες, τα τρόφιμα και τις λουπές πηγές των ως άνω αναφερόμενων χωρών και παρέχοντάς της, κατ' αυτό τον τρόπο, τη δυνατότητα για ένα «μεγάλο χτύπημα» – αλλά προς ποια κατεύθυνση; Το πιθανότερο είναι προς τη Δύση.

Η γενική αίσθηση που έχω, από όσα ακούω, βλέπω και παρατηρώ εδώ, καταλήγει στο γεγονός ότι στις ευρείες μάζες, συμπεριλαμβανομένων και των συντηρητικών κύκλων, υφίσταται μία ημι-συνειδητή, αυθόρμητη αίσθηση αυτού του επικείμενου κινδύνου. Η κυβέρνηση ίσως έχει πιο χειροπιαστές πληροφορίες που να καταλήγουν στο ίδιο συμπέρασμα. Σε αυτό πρέπει να προστεθεί η από αιώνες εδραιωμένη εχθρότητα της Αγγλίας απέναντι σε οιαδήποτε ηγεμονεύουσα ή επιδιώκουσα την κυριαρχία δύναμη στη [Γηραιά] Ήπειρο. Κατά συνέπεια, εδώ σχηματίζονται και γρήγορα αναπτύσσονται διαθέσεις οι οποίες, στο άμεσο μέλλον, ίσως αναγκάσουν ακόμα και τον Τσάμπερλεϊν να θέσει σοβαρά το ζήτημα της «Μεγάλης Συμμαχίας», δηλαδή, ειδικότερα, τη στρατιωτική εξασφάλιση, από την πλευρά της Αγγλίας, της Γαλλίας και της ΕΣΣΔ, της αρχής του απαραβίαστου των συνόρων των φιλειρηνικών κρατών, και κυρίως των μικρών και μεσαίων [κρατών]. Κατά τη διάρκεια της τελευταίας εβδομάδας άκουσα επανειλημμένα να μου απευθύνεται το ερώτημα για το εάν θα δεχόταν η ΕΣΣΔ να συμμετάσχει σε μια «Μεγάλη Συμμαχία» και να υπερασπιστεί μαζί με την Αγγλία και τη Γαλλία τα σύνορα της Πολωνίας, της Ρουμανίας, της Ολλανδίας και άλλων ευρωπαϊκών κρατών.

Σας ζητώ ενθέρμως να μου δώσετε γενικές οδηγίες επ' αυτού του ζητήματος. Είναι εξαιρετικά αναγκαίο προκειμένου να γνωρίζουμε προς ποια κατεύθυνση να αναπτύξουμε εδώ τη δουλειά μας [...].

Με συντροφικούς χαιρετισμούς,
Ο Πρεσβευτής της ΕΣΣΔ στη Μεγάλη Βρετανία,
Υπογραφή /Ι. Μάισκι/

18 Στο πρωτότυπο ρωσικό έγγραφο η έννοια αποδίδεται στη ρωσική ως «Серединная Европа». Η έννοια της *Mittleuropa*, σημαίνει Μεσαία Ευρώπη, και ήταν ένας από τους γερμανικούς όρους για την Κεντρική Ευρώπη. Ο όρος έχει αποκτήσει ποικίλες διαστάσεις: πολιτιστικές, πολιτικές και φυσικά ιστορικές. Το Πρωσικό όραμα της *Mittleuropa* ήταν η δημιουργία μιας παγγερμανικής κρατικής αυτοκρατορίας με επίκεντρο την κεντρική Ευρώπη, μια αντίληψη που αργότερα υιοθετήθηκε με τροποποιημένη μορφή από τους εθνικοσοσιαλιστές γεωπολιτικούς αναλυτές του Γ' Ράιχ.

5. – προς τον σ. Λιτβίνοφ
2. – προς τον σ. Ποτέμκιν
1. – για τον φάκελο¹⁹

Ο Μάισκι περιέγραψε «προφητικά» τις κινήσεις του στρατηγικού επιτελείου του Γ' Ράιχ: Η απειλή εναντίον της ανατολικής και νοτιοανατολικής Ευρώπης συνιστούσε απειλή τόσο για τη Δύση όσο και για την ΕΣΣΔ. Η όλη αυτή παρελκυστική πολιτική των ναζιστών, εις βάρος των χωρών της Δύσης και του πνεύματος του Μονάχου, είχε ως βασική κατεύθυνση την απομόνωση της Αγγλίας και κυρίως της Γαλλίας. Στον βαθμό όπου οι βαλτικές και οι βαλκανικές χώρες βρίσκονταν σε άμεσο κίνδυνο, και υπό την επίδραση των πρόσφατων γεγονότων του Μονάχου, ο σοβιετικός πρεσβευτής εξέφρασε την πεποίθηση ότι, υπό την πίεση λαϊκών αλλά και ορισμένων συντηρητικών κύκλων που αντιλαμβάνονταν προοδευτικά τα δυνητικά καταστροφικά αντισταθμίσματα που θα καλείτο η Δύση να καταβάλει σε μια υπερβολικά ισχυρή Γερμανία, η οποία θα είχε στο μεταξύ ελέγξει είτε άμεσα –με τη μορφή της προσάρτησης (προτεκτοράτο)– είτε έμμεσα –με τη μορφή της εξάρτησης (οικονομική αποικία)– τις χώρες της Βαλτικής και της Βαλκανικής χερσονήσου, υφίσταντο κάποιες δυνατότητες σύναψης συμμαχίας με την Αγγλία και τη Γαλλία. Αντιλαμβανόταν ότι γεωπολιτικά ήταν αδύνατη η επίθεσης της Βέρμαχτ κατά της ΕΣΣΔ, πριν την προγενέστερη επίλυση του βαλτικού και βαλκανικού ζητήματος. Επί τη βάση αυτής της ανάλυσης, ήλπιζε ότι μια «Μεγάλη Συμμαχία» ίσως να ήταν δυνατή, δοθέντος ότι η χιτλερική Γερμανία απειλούσε σταδιακά όλες τις μεγάλες δυνάμεις. Ταυτόχρονα, αναγνώριζε ότι οι Τσάμπερλεϊν και Νταλαντιέ θα έκαναν τα πάντα για να μεταπείσουν τις λαϊκές μάζες της Αγγλίας και της Γαλλίας προς μια αντισοβιετική κατεύθυνση, υπό την προϋπόθεση ότι το Βερολίνο θα κινείτο αποκλειστικά και μόνο κατά της ΕΣΣΔ. Οι διευκρινήσεις που ζητούσε ο Μάισκι από τη Μόσχα είχαν ιδιαίτερη σημασία διότι υπήρχαν σαφέστατες ενδείξεις ότι η Γερμανία κινείτο επιθετικά εναντίον της Ρουμανίας. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Λιτβίνοφ είχε ήδη διαβιβάσει, από τις 18 Μαρτίου 1939, στους πρεσβευτές της ΕΣΣΔ στην Αγγλία (Μάισκι) και στη Γαλλία (Σούριτς²⁰) τη σοβιετική πρόταση περί της σύστασης διεθνούς συνδιάσκεψης μεταξύ των αντιπροσωπειών της ΕΣΣΔ, της Αγγλίας, της Γαλλίας, της Πολωνίας και της Ρουμανίας, αναφορικά με το ζήτημα της ασφάλειας στην Ευρώπη.²¹ Στις 31 Μαρτίου 1939, η βρετανική κυβέρνηση παρείχε μονομερώς εγγυήσεις για την πολωνική ανεξαρτησία.²²

19 ΑΒΠ ΡΦ, 06/01/05/35, φ. 76-78. Δακτυλογραφημένο ρωσικό κείμενο.

20 Γιάκοβ Σούριτς (Яков Захарович Сүриц, 1882-1952), μέλος του Σοσιαλδημοκρατικού κινήματος στη Ρωσία, σοβιετικός διπλωμάτης. Έκτακτος και πληρεξούσιος πρέσβης.

21 ΑΒΠ ΡΦ, 059/01/313/2153, φ. 143. Χειρόγραφο. Ακρως Απόρρητη, χειρόγραφο κρυπτογραφημένη επιστολή.

22 Από βρετανικής πλευράς, το ουσιαστικό ζήτημα ήταν η στάση της Γαλλίας: Οι Γάλλοι θα δεσμεύονταν να προστατεύσουν, σε αντίθεση με την αθέτηση των προγενέστερων δεσμεύσεων τους απέναντι στην Τσεχοσλοβακία, τα πολωνικά σύνορα από κοινού με την Αγγλία. Το Γενικό Επιτελείο είχε διαμηνύσει στον Τσάμπερλεϊν ότι εάν η Αγγλία ήθελε να εναντιωθεί στη Γερμανία, θα ήταν καλύτερα να το πράξει από κοινού με την Πολωνία και τη Γαλλία. Οι Γάλλοι ήθελαν πράγματι να διεξάγουν συζητήσεις κορυφής με τα Γενικά Επιτελεία των δύο χωρών και τις μυστικές υπηρεσίες, αν και, σε αντίθεση με τους Σοβιετικούς, ήταν ιδιαίτερα επιφυλακτικοί ως προς την προοπτική μιας γερμανικής επίθεσης εναντίον της Δύσης. Ως προς αυτό, βλέπε το τηλεγράφημα 1387 που εστάλη από

Στις 13 Απριλίου έδωσε ανάλογες υποσχέσεις στην Ελλάδα και τη Ρουμανία, και τη 12η Μαΐου διαμήνυσε στην Τουρκία ότι η κυβέρνηση της Αυτής Μεγαλειότητος δεσμευόταν να εξασφαλίσει την εδαφική ακεραιότητα της Άγκυρας.

Η βρετανική κυβέρνηση απάντησε ότι η σύσταση μιας τέτοιας συνδιάσκεψης ήταν «πρώωρη»,²³ καθιστώντας σαφές ότι δεν επρόκειτο να ηγηθεί μιας συλλογικής προσπάθειας απώθησης των δυνητικά επιτιθέμενων γερμανικών δυνάμεων από τα βαλκανικά και βαλτικά εδάφη. Στις 21 Μαρτίου 1939, η βρετανική κυβέρνηση πρότεινε στη Μόσχα την υπογραφή μιας διακήρυξης μεταξύ της Βρετανίας, της Γαλλίας, της Πολωνίας και της Σοβιετικής Ένωσης με σκοπό την αμοιβαία διαβούλευση τους για την ανάληψη κοινής αντίστασης εναντίον κάθε πράξης που θα αποτελούσε απειλή για την πολιτική ανεξαρτησία οιοδήποτε ευρωπαϊκού κράτους.²⁴ Οι διαθέσεις της Αγγλίας πήραν πιο συγκεκριμένη μορφή την 1η Απριλίου 1939, όταν το Λονδίνο απέσυρε το ζήτημα της υπογραφής μιας κοινής διακήρυξης από τις ως άνω αναφερόμενες χώρες. Εφεξής, την πρωτοβουλία της προσέγγισης με τη Μόσχα θα την αναλάμβανε πρωτίστως η γαλλική κυβέρνηση. Σε ένα άκρως απόρρητο μήνυμά του προς τη Μόσχα, ο σοβιετικός πρεσβευτής στο Παρίσι, Σούριτς, ανέφερε χαρακτηριστικά την 7η Απριλίου 1939:

Αυστηρά Απόρρητο

Εισερχόμενο κρυπτογραφημένο τηλεγράφημα

Αντίγραφα	Nº 2 – στον Λιτβίνοφ	Nº 7 – στον Βοροσίλοφ
	Nº 3 – στον Ποτέμκιν	Nº 8 – στον Καγκάνοβιτς
	Nº 4 – στον Στάλιν	Nº 9 – στον Ρος
	Nº 5 – --/--	
	Nº 6 – στον Μόλοτοφ	

Από το Παρίσι. 5342 N°5341 08.04 01-50 1939

Σήμερα το πρωί μου τηλεφώνησε ο Μπονέ²⁵ και μου ζήτησε να μεταβώ [να τον συναντήσω] για ένα «εξαιρετικά επείγον ζήτημα». Οδήγησε τη συζήτηση σε σημείο όπου ανέφερε ότι η κατάσταση γίνεται όλο και πιο σύνθετη²⁶ και ότι στρατιωτικοί εμπειρογνώμονες είναι πεπεισμένοι ότι η Γερμανία θα δράσει στο εγγύς μέλλον, αν και είναι βεβαίως αδύνατο να γνωρίζουμε εκ των προτέρων εναντίον τίνος θα κατευθύνει το κύριο χτύπημά της, ωστόσο το πιθανότερο είναι, πριν την αποφασιστική σύγκρουση είτε με την ΕΣΣΔ είτε με τη Γαλλία, να προσπαθήσει να κατα-

το Παρίσι στο Foreign Office, στις 30 Μαρτίου 1939, *Documents on British Foreign Policy 1919-1939* (DBFP), Third Series, Vol. IV, No. 574 και (Keith Jeffery M16: 291-292).

23 Εφημερίδα *Ιζβέστια* (Известия), 22 Μαρτίου 1939.

24 Σχέδιο διακήρυξης που προτάθηκε από τη βρετανική κυβέρνηση στην ΕΣΣΔ στις 21 Μαρτίου 1939, *Documents on British Foreign Policy*, ό.π., Vol. IV, σ. 436.

25 Ο Ζωρζ Μπονέ (Georges Bonnet, 1889 – 1973) ήταν Γάλλος πολιτικός ο οποίος διετέλεσε Υπουργός Εξωτερικών από την 10η Απριλίου 1938 έως και τη 13η Σεπτεμβρίου 1939, εντός των κυβερνήσεων του Εντουάρ Νταλαντιέ (Édouard Daladier).

26 Στο πρωτότυπο αναφέρεται το ρωσικό ρήμα «сгущаться» που σημαίνει «συμπυκνώνομαι» ή «πλήζω». Είναι πρόδηλο ότι ο συντάκτης επιθυμεί να δείξει την εξαιρετική πολυπλοκότητα του ζητήματος, για αυτό επιλέχθηκε μια πιο ελεύθερη μετάφραση.

λάβει τη Ρουμανία και πιθανώς τμήμα της Πολωνίας. Το καλύτερο μέσο θα μπορούσε, βεβαίως, να είναι η οργάνωση μιας συλλογικής απώθησης. Αυτό ήταν και το νόημα της διακήρυξης «γαλλικής εμπνεύσεως», όμως, η εφαρμογή αυτού του σχεδίου προσέκρουε στην αντίθεση της Πολωνίας. Υφίστατο ακόμα η δυνατότητα να γίνει μια διακήρυξη στο όνομα των τριών δυνάμεων χωρίς την Πολωνία, όμως, σύμφωνα με τους Άγγλους, η ΕΣΣΔ εναντιώνεται σε αυτό. Δοθείσης της δημιουργηθείσας κατάστασης και εκτιμώντας ότι η ΕΣΣΔ δεν μπορεί να είναι αδιάφορη απέναντι στην αρπαγή της Ρουμανίας και της Πολωνίας, ο Μπονέ θεωρεί επιθυμητή την άμεση έναρξη των διαπραγματεύσεων μεταξύ των ΕΣΣΔ και Γαλλίας για να καθοριστεί ποια μέτρα πρέπει να ληφθούν και από τις δύο πλευρές σε περίπτωση γερμανικής επίθεσης εις βάρος της Ρουμανίας και της Πολωνίας.

Ο Μπονέ μόνο βιαστικά θυμήθηκε ως προς αυτό τη συμμαχία μας, όμως, είναι πρόδηλο δια γυμνού οφθαλμού ότι, μη όντας πλήρως πεπεισμένος [ως προς αυτή], είχε κατά νου την ήδη γνωστή σε εμάς πρώτη εναλλακτική λύση. Το μόνο που μου επέτρεψα να του πω, είναι ότι τέτοιες προτάσεις θα ήταν κατανοητές την περίοδο της τσεχοσλοβακικής κρίσης, στον βαθμό όπου και οι δύο χώρες μας συνδέονταν από την τσεχοσλοβακική συνθήκη αμοιβαίας βοήθειας, και ότι είναι λίγο παράξενο [να προτείνονται] για μια χώρα η οποία, κατά τα λεγόμενά της, δεν θέλει τη βοήθειά μας. Ως προς τούτο, αυτός απάντησε ότι όσο περισσότερο η Πολωνία και η Ρουμανία θα είναι πεπεισμένες για την ασφάλειά τους, για την οποία ενδιαφέρονται εξίσου η Γαλλία και η ΕΣΣΔ, τόσο περισσότερο θα μειώνεται ο φόβος της συλλογικής συνεργασίας. Δεν συζήτησα παραπάνω μαζί του και υποσχέθηκα μόνο να μεταφέρω σε Εσάς τις προτάσεις του.

Εχθές γευμάτισε στην οικία μου ο Νταλαντιέ και βιαίως βλασφήμησε την Πολωνία. Διηγήθηκε ότι είπε στον Λουκασέβιτς²⁷ ότι η πολωνική πολιτική θα οδηγήσει, τελικώς, την Πολωνία στον διαμελισμό. Ο Νταλαντιέ αποδίδει στον εαυτό του σημαίνοντα ρόλο στη μεταστροφή της αγγλικής στάσης απέναντι στην ΕΣΣΔ. Για τις λεπτομέρειες θα ειδοποιήσω δια αλληλογραφίας.

07.04.1939 – Σούριτς.²⁸

Ο σοβιετικός πρέσβης στο Παρίσι ήταν ιδιαίτερα επιφυλακτικός απέναντι στις γαλλικές προτάσεις, θυμίζοντας στη γαλλική πλευρά την πρόσφατη αθέτηση των δεσμεύσεων του Παρισιού απέναντι στην Τσεχοσλοβακία δυνάμει των όσων μνημονεύονταν στη συνθήκη αμοιβαίας βοήθειας μεταξύ της Γαλλίας, της ΕΣΣΔ και της Τσεχοσλοβακίας. Επιπλέον, η γαλλική ρήση ότι «όσο περισσότερο η Ρουμα-

27 Ο Ιούλιος Λουκάσεβιτς (Julius Łukasiewicz, 6 Μαΐου 1892 - 6 Απριλίου 1951) ήταν Πολωνός διπλωμάτης, πρεσβευτής της Πολωνίας στη Σοβιετική Ένωση και τη Γαλλία.

28 *ΑΒΠ ΡΦ*, 059/01/302/2089, φ. 181-182.

νία και η Πολωνία θα είναι πεπεισμένες για την ασφάλειά τους τόσο περισσότερο θα μειώνεται ο φόβος της συλλογικής συνεργασίας» τους με τη Μόσχα δεν ενείχε καμία δεσμευτική ρήτρα, μεταθέτοντας την πιθανότητα λήψης συγκεκριμένων στρατιωτικών ενεργειών εναντίον του Βερολίνου στην ασαφή ρητορική των «καλών προθέσεων» εκ μέρους της Δύσης. Ωστόσο, η εκτίμηση των Γάλλων στρατιωτικών εμπειρογνομόνων για τη μελλοντική αποφασιστική σύγκρουση της Γερμανίας είτε με τη Γαλλία είτε με τη Σοβιετική Ένωση δημιουργούσε βάσιμες διπλωματικές υποψίες για άμεση έναρξη διαπραγματεύσεων μεταξύ των ΕΣΣΔ και Γαλλίας, πολλώ δε μάλλον όταν ο ίδιος ο Νταλαντιέ, βάσει του ως άνω κρυπτογραφημένου σοβιετικού τηλεγραφήματος, «απέδιδε στον εαυτό του σημαίνοντα ρόλο» για τη μεταστροφή της αγγλικής στάσης απέναντι στην ΕΣΣΔ. Στις 10 Απριλίου, η Γαλλία υπαινίχθηκε τη δυνατότητα σύναψης στρατιωτικής συμφωνίας, χωρίς ωστόσο να προχωρήσει σε συγκεκριμένες προτάσεις. Όπως σημειώνει ο Σούριτς στο ακόλουθο τηλεγράφημα:

Αυστηρά Απόρρητο

Εισερχόμενο κρυπτογραφημένο τηλεγράφημα

Αντίγραφα	N° 2 – στον Λιτβίνοφ	N° 7 – στον Βοροσίλοφ
	N° 3 – στον Ποτέμκιν	N° 8 – στον Καγκάνοβιτς
	N° 4 – στον Στάλιν	N° 9 – στον Ρος
	N° 5 – --//--	
	N° 6 – στον Μόλοτοφ	

Από το Παρίσι. 5648 11.04. 0-55 1939

Η βοήθειά μας στη Ρουμανία και την Πολωνία έχει αναλυθεί από τους Γάλλους με τον ακόλουθο διαδοχικό τρόπο.

1. Την προμήθεια στρατιωτικού υλικού.
2. Την παροχή βοήθειας από αέρος και μόνο σε εξαιρετική ανάγκη να δοθεί βοήθεια στον στρατό ξηράς. Η Ρουμανία ήδη φέρεται να κλίνει προς αυτή τη λύση. Όσον αφορά την Πολωνία, ο Νταλαντιέ θεωρεί ότι μέχρι στιγμής δεν έχει ασκηθεί επαρκής πίεση σε αυτή και ότι θα πρέπει να απειληθεί: Σε περίπτωση που συνεχίσει το σαμποτάζ της, τότε ούτε η Γαλλία δεν θα είναι σε θέσει να προβεί στην παροχή βοήθειας. Κυβερνητικοί κύκλοι [της Γαλλίας] αναρωτιούνται ποια θα είναι η απάντησή μας. Κανείς δεν αναμένει προφανώς μια απλή απόρριψη. Αναμένουν ότι θα κάνουμε κάποιες ενδεχόμενες αντιπροτάσεις ή ότι θα θέσουμε κάποιους άλλους όρους. Ορισμένοι εκ «των φίλων μας» στο υπουργικό συμβούλιο θεωρούν λογικό να συνομολογηθεί συνθήκη αμοιβαίας βοήθειας την ίδια στιγμή υπό τη μορφή «αντισυμβαλλόμενων» [δυνάμεων] και ότι τόσο η ΕΣΣΔ όσο και η Αγγλία μπορούν να συνεννοηθούν επ' αυτού με τον Μπονέ. Ο Μπονέ τους απάντησε ότι κάτι τέτοιο είναι πλήρως εφικτό και ότι η Αγγλία θα προέβαινε σε κάτι τέτοιο – ο Μπονέ ούτε μία φορά δεν μίλησε με εμένα επ' αυτού. Ένα πρόγραμμα συγκεκριμένων διαπραγματεύσεων έχει ήδη εκπονηθεί από τα Γενικά Επιτελεία τους και προτείνουν να ξεκινήσουν τις συζητήσεις [επ' αυτών] στη Μόσχα αμέσως μόλις λάβουν τη συγκα-

τάθεσή μας. Όλες αυτές τις πληροφορίες τις έλαβα από αξιόπιστη πηγή.

10.04.1939 – Σούριτς.²⁹

Ο Λιτβίνοφ απάντησε χωρίς καμία καθυστέρηση με τον ακόλουθο τρόπο στον Σούριτς προτρέποντας τον να μεταφέρει στη γαλλική πλευρά τη βούληση της Μόσχας να μελετήσει συγκεκριμένες προτάσεις και όχι ασαφείς διακηρύξεις. Το ακόλουθο κρυπτογραφημένο τηλεγράφημα είναι ενδεικτικό:

Αυστηρά Απόρρητο

Εισερχόμενο κρυπτογραφημένο τηλεγράφημα

10.04.1939

[...] Διαβιβάστε στον Μπονέ, σε απάντηση στις προτάσεις του, ότι λάβατε οδηγίες για να του απαντήσετε με τον ακόλουθο τρόπο. Σε σχέση με την απειλητική κατάσταση στη Ρουμανία, η σοβιετική κυβέρνηση εγκαίρως απάντησε στο αίτημα που της απεύθυνε η αγγλική κυβέρνηση περί της σύστασης συνδιάσκεψης, η οποία τελικά, όχι από υπαιτιότητα της σοβιετικής κυβέρνησης, δεν έλαβε χώρα. Στις συγκεκριμένες προτάσεις του Άγγλου πρέσβη για την από κοινού διακήρυξη των τεσσάρων δυνάμεων, η σοβιετική κυβέρνηση εξέφρασε τη συμφωνία της, όμως και αυτή η διακήρυξη δεν εξεδόθη, για ακόμα μια φορά όχι από υπαιτιότητα της σοβιετικής κυβέρνησης. Αν και η Πολωνία και η Ρουμανία δεν απηύθυναν αίτημα βοήθειας στη σοβιετική κυβέρνηση και η ΕΣΣΔ είναι απαλλαγμένη από οποιεσδήποτε υποχρεώσεις σχετικά με την παροχή βοήθειας σε αυτά τα δύο κράτη, η σοβιετική κυβέρνηση θα συνεχίσει να είναι έτοιμη για να ακούσει και να μελετήσει κάθε συγκεκριμένη πρόταση. Από την πλευρά σας, να του πείτε ότι είστε έτοιμος να διαβιβάσετε στη Μόσχα τις συγκεκριμένες προτάσεις του.

Λιτβίνοφ.³⁰

Στις 11 Απριλίου 1939, ο Λιτβίνοφ έστειλε αναλυτικές οδηγίες στον Σούριτς εξηγώντας του πληρέστερα το σκεπτικό της Μόσχας αναφορικά με τις γαλλικές προσπάθειες σύστασης μιας «Μεγάλης Συμμαχίας». Παραθέτουμε ολόκληρο το γράμμα του καθώς περιέχει σημαντικές και αποκαλυπτικές πληροφορίες, οι οποίες μπορούν να μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε σε σημαντικό βαθμό τις σοβιετικές προτεραιότητες και τα κριτήρια δια των οποίων καθοριζόταν η χάραξη της εξωτερικής πολιτικής του Κρεμλίνου κατά το κομβικό έτος 1939:

29 ΑΒΠ ΡΦ, 059/01/302/2089, φ. 189-190. Ρωσικό δακτυλογραφημένο κείμενο.

30 ΑΒΠ ΡΦ, 059/01/303/2093, φ. 7. Ρωσικό δακτυλογραφημένο κείμενο.

Αντίγραφο Ν° 6

Απόρρητο
11 Απριλίου 1939

Ν° 4326

Στον Πρεσβευτή της ΕΣΣΔ στη Γαλλία, σύντροφο Σούριτς,
Αγαπητέ Γιάκοβ Ζαχάροβιτς,

Η εντύπωσή μας είναι ότι ο Μπονέ, όπως άλλωστε και ο Χάλιφαξ³¹, ομιλεί, από καιρού εις καιρόν, μαζί Σας για την πολιτική κατάσταση, κυρίως για να έχει τη δυνατότητα να απαντά στην αντιπολίτευση [της Γαλλίας] που έχει επαφές και [διεξάγει] διαβουλεύσεις με την ΕΣΣΔ. Ο Μπονέ θέλει τόσο λίγο να βοηθήσει την Πολωνία, τη Ρουμανία ή οιαδήποτε άλλη χώρα στην Ανατολική Ευρώπη, όπως κατά την περίοδο της τσεχοσλοβακικής [κρίσης], και με τις συζητήσεις μαζί μας στοχεύει να έχει ακόμα τη δυνατότητα να ομιλεί για την απροθυμία μας να συμμετάσχουμε στη βοήθεια. Κατά συνέπεια είναι αναγκαίο να του δώσουμε τέτοιες απαντήσεις, έτσι ώστε να μην μπορεί, όπως στις μέρες του Σεπτεμβρίου, να τις επικαλείται για να δικαιολογεί τη δική του παθητική και συνθηκολογούσα θέση. Εξ' αυτού όμως δεν προκύπτει ότι εμείς δεν πρέπει να απαντάμε στις αόριστες νύξεις του με ορισμένες συγκεκριμένες προτάσεις ή με τη δημοσίευση της θέσης μας.

Στην πραγματικότητα, οι Άγγλοι και οι Γάλλοι, στις συζητήσεις μαζί μας μετά την ιστορία της από κοινού διακήρυξης, δεν έκαναν ούτε καν νύξεις για οποιεσδήποτε συγκεκριμένες προτάσεις ή για οιαδήποτε συμφωνία μαζί μας. Εάν αποκωδικοποιήσουμε αυτές τις συζητήσεις, τότε το μόνο που αποδεικνύεται είναι η επιθυμία της Αγγλίας και της Γαλλίας, δίχως να υπεισέλθουν σε οιαδήποτε συμφωνία με εμάς και χωρίς να αναλαμβάνουν οποιεσδήποτε δεσμεύσεις απέναντί μας, να λάβουν εξ ημών κάποιες δεσμευτικές υποσχέσεις. Εμείς οφείλουμε απέναντι σε όλο τον κόσμο, και ακόμα πιο σαφώς απέναντι στην Αγγλία και τη Γαλλία, να δεσμευτούμε να βοηθήσουμε την Πολωνία και τη Ρουμανία κατόπιν δικού τους πρώτου αιτήματος και σε όποιες μορφές αυτές οι ίδιες μας υποδείξουν. Όμως, γιατί πρέπει να προβούμε σε τέτοιες μονομερείς δεσμεύσεις; Μας λένε ότι είναι συμφέρον μας η προάσπιση της Πολωνίας και της Ρουμανίας εναντίον της Γερμανίας. Έτσι εμείς θα έχουμε πάντα συναίσθηση των συμφερόντων μας και θα κάνουμε αυτό που μας υπαγορεύουν αυτοί. Γιατί, όμως, να δεσμευτούμε εκ των προτέρων, δίχως να αντλούμε εκ των δεσμεύσεών μας κάποια αποφασιστικά πλεονεκτήματα υπέρ ημών;

31 Ο Εντουαρντ Χάλιφαξ (Edward Frederick Lindley Wood, 1ος κόμης του Χάλιφαξ, 1881-1959), ήταν Βρετανός συντηρητικός πολιτικός της δεκαετίας του 1930. Κατείχε αρκετές ανώτερες υπουργικές θέσεις, κυρίως εκείνες του Απεσταλμένου στις Ινδίες από το 1925 έως το 1931 και του Υπουργού Εξωτερικών από το 1938 έως το 1940. Ήταν ένας από τους αρχιτέκτονες της πολιτικής κατευνασμού απέναντι στον Χίτλερ την περίοδο 1936-38. Για τις συζητήσεις του Χάλιφαξ με τον Χίτλερ βλέπε στην ελληνική βιβλιογραφία. (Παπαδάτος 2019: 183, 184).

Μόνο ο Μπέκ³² έχει αντλήσει μέχρι στιγμής όλα τα πλεονεκτήματα από την τελευταία αγγλο-γαλλική αναταραχή, έχοντας τη δυνατότητα να υιοθετήσει ακόμα πιο αποφασιστική θέση κατά τις διαπραγματεύσεις με τον Χίτλερ και να πετύχει μια συμφωνία εις βάρος της Λιθουανίας και των Βαλτικών Κρατών. Είναι αυτή μάχη κατά της επιθετικότητας, όταν οι κατακτητικοί πόθοι και της Γερμανίας (κατακτώντας τον διάδρομο του Ντάνσιχ) και της Πολωνίας θα ικανοποιηθούν ταυτόχρονα; Επιπλέον, έχοντας δεσμευτεί να παράσχουμε βοήθεια στην Πολωνία χωρίς καμία επιφύλαξη, η Αγγλία αντικειμενικά συνήψε επίσης συνθήκη με την Πολωνία εναντίον μας. Είναι αλήθεια ότι εμείς δεν σκοπεύουμε να επιτεθούμε στην Πολωνία, αλλά εντούτοις η συμφωνία με την Αγγλία, ενισχύοντας όλες τις θέσεις της Πολωνίας απέναντι στην ΕΣΣΔ, δεν μπορεί να είναι παρά μια εχθρική ενέργεια απέναντι στην ΕΣΣΔ.

Σας απέστειλα σήμερα τηλεγράφημα σχετικά με τη δήλωση του Ρουμάνου πρεσβευτή στην Άγκυρα. Δυστυχώς αυτή η δήλωση κατά τη μετάδοσή της έχει, προφανώς, αλλοιωθεί σε αρκετές περιπτώσεις. Εάν, όμως, δεχτούμε την εκδοχή που μας κοινοποίησε ο γραμματέας της τουρκικής πρεσβείας, αποδεικνύεται ότι η Αγγλία και η Γαλλία είναι έτοιμες να προσχωρήσουν σε ρουμανο-πολωνική συνθήκη, συνολοκληρωθείσα, δυνάμει των ισχυρισμών της ίδιας της Πολωνίας, αποκλειστικά εναντίον της ΕΣΣΔ. Έτσι οι ενέργειες αυτής της συνθήκης εκτείνονται τώρα και στη Γερμανία, όμως, παρ' όλα αυτά, η Ρουμανία έχει συμμάχους εναντίον μας και η θέση της ενισχύεται ακόμα και στο ζήτημα της Βεσσαραβίας. Να τα αποτελέσματα της «συνεργασίας» της Αγγλίας και της Γαλλίας με την ΕΣΣΔ.

Η δήλωση του Μπονέ για την ετοιμότητά του να υπογράψει μαζί μας και με την Αγγλία διακήρυξη των τριών [κρατών] χωρίς την Πολωνία στερείται κάθε νοήματος. Ο Μπονέ εύκολα κάνει τέτοιες φιλελεύθερες δηλώσεις, γνωρίζοντας ότι ούτε η Αγγλία θα προσχωρήσει και προεξοφλώντας ότι η διακήρυξη είναι απαράδεκτη και για εμάς.

Το μόνο που [πρόσφερε] η λήψη του κρυπτογραφημένου μηνύματός σας σχετικά με τις πληροφορίες «από μια υπεύθυνη πηγή» είναι να επιβεβαιώσει τις αγγλο-γαλλικές προθέσεις για τις οποίες γράφω ανωτέρω. Οφείλω, όμως, να εκφράσω τη λύπη μου για το ότι, σε μια τόσο κρίσιμη στιγμή και επί τόσο σοβαρών ζητημάτων, περιορίζεστε να υπογραμμίσετε την υπευθυνότητα της πηγής χωρίς να την κατονο-

32 Ο Ιωσήφ Μπέκ (Józef Beck, 1894-1944) ήταν Πολωνός πολιτικός που υπηρέτησε τη Δεύτερη Δημοκρατία της Πολωνίας ως διπλωμάτης και στρατιωτικός αξιωματικός και ήταν στενός συνεργάτης του Ιωσήφ Πίλσούντσκι (Józef Klemens Piłsudski, 1867-1935). Ο Μπέκ καθόρισε την εξωτερική πολιτική της Πολωνίας τη δεκαετία του 1930. Προσπάθησε να εκπληρώσει το όνειρο του Πίλσούντσκι για την περιφερειακή ηγεμονία της Πολωνίας στην ανατολική Ευρώπη με τη συνεργασία και της χιτλερικής Γερμανίας. Η Πολωνία της δεκαετίας του 1930 συμμετείχε σε εδαφικές διαμάχες με τη Λιθουανία και την Τσεχοσλοβακία. Ο Πίλσούντσκι ήταν Πολωνός πολιτικός που υπηρέτησε ως αρχηγός του πολωνικού κράτους (1918-22) και ήταν ο πρώτος στρατάρχης της Πολωνίας (1920). Θεωρείται ως ο αδιαφιλονίκητος ηγέτης της Δεύτερης Πολωνικής Δημοκρατίας (1926-35). Τόσο ο Πίλσούντσκι όσο και ο Μπέκ διακατέχονταν από ακραιφνή αντισοβιετισμό και από αισθήματα εχθρότητας απέναντι στη Ρωσία.

μάζετε. Νομίζω ότι η συνωμοτικότητα είναι μη προσήκουσα σε αυτή την περίπτωση και θα σας παρακαλούσα στο μέλλον να σημειώνετε ακριβώς, για παρόμοια μηνύματα, την πηγή έτσι ώστε εμείς οι ίδιοι να μπορούμε να κρίνουμε τον βαθμό αξιοπιστίας και σοβαρότητας των πληροφοριών.

Το μόνο που γνωρίζουμε για τα νέα προβλήματα εν σχέσει με την κατοχή της Αλβανίας είναι ότι η βρετανική κυβέρνηση, έως τώρα, και σε αντίθεση με τις πληροφορίες των εφημερίδων, δεν έχει δώσει εγγυήσεις στην Ελλάδα. Αυτή δήλωσε, μόνο, ότι για την Κέρκυρα και ενδεχομένως και για άλλα ελληνικά νησιά δεν δύναται να παραμείνει ως αδιάφορος παρατηρητής. Κατά μια άλλη εκδοχή, δήλωσε ότι θα θεωρήσει την κατοχή ως εχθρική πράξη.

Ο Φρανσουά Πονσέ³³ διενεργεί την ίδια τακτική από τη Ρώμη, όπως παλιότερα από το Βερολίνο. Επιδιώκοντας την όσο πιο σύντομη συμφωνία με την Ιταλία, εκφοβίζει, στις αναφορές του, τη γαλλική κυβέρνηση, υπερβάλλοντας φυσικά για τις ιταλικές στρατιωτικές προετοιμασίες.

Έχουμε πληροφορίες από τουρκικές πηγές για το ότι η Ιταλία πρότεινε στη Γαλλία να παραιτηθεί από την εντολή της στη Συρία και να αποσυρθεί από εκεί έτσι ώστε η Συρία να μπορέσει κατόπιν να προσαρτηθεί στην Ιταλία. Η Γαλλία απέρριψε αυτή την πρόταση. Θα ήταν ενδιαφέρον να διασαφηνιστεί σε ποιο βαθμό αυτό είναι αληθές.

Λιτβίνοφ

6 αντίτυπα ΑΡ.ΤΒ

1- διεύθυνση

2- στον σ. Ποτέμκιν

3- στον σ. Ρος

4- στο Λονδίνο

5- στην Ουάσιγκτον

6- στο αρχείο.

Υ.Γ. Η επιχειρηματολογία τόσο στο παρόν όσο και στο προηγούμενο γράμμα (που επιδόθηκε στον σ. Μάισκι) έχει τον στόχο να διασαφηνίσει σε εσάς τη θέση μας και δεν θα πρέπει να χρησιμοποιηθεί από εσάς κατά τις διαπραγματεύσεις με ξένα πρόσωπα χωρίς τις δικές μας περαιτέρω οδηγίες. Είναι απαραίτητο τώρα να είστε ιδιαιτέρως ακριβείς και φειδωλοί στα λόγια κατά τις διαπραγματεύσεις σχετικά με τη θέση μας εν σχέσει με τα σύγχρονα προβλήματα.

Μ.Λ.³⁴

Η ως άνω επιστολή του Λιτβίνοφ συμπυκνώνει τις σοβιετικές ανησυχίες απέναντι στη Δύση και καταδεικνύει, σε κάποιο βαθμό, τον τρόπο σκέψης της σο-

33 Ο Αντρέ Φρανσουά Πονσέ (André François-Poncet, 1887-1978) ήταν Γάλλος πολιτικός και διπλωμάτης. Διετέλεσε πρεσβευτής της Γαλλίας στη Γερμανία από το 1931 έως το 1938 και πρεσβευτής στην Ιταλία από το 1938 έως το 1940.

34 ΑΒΠ ΡΦ, 06/01/19/206, φ. 40-43. Δακτυλογραφημένο ρωσικό κείμενο.

βιετικής ηγεσίας. Για τους ηγέτες του Κρεμλίνου, οι αόριστες νύξεις περί συνεργασίας στερούντο νοήματος διότι δεν συνδυάζονταν από συγκεκριμένες, πρωτίστως στρατιωτικές, δεσμεύσεις εναντίον των δυνάμεων του Άξονα. Η γαλλική δε πρόταση συνεργασίας με τη Σοβιετική Ένωση, βάσει των όσων μετέφερε ο Σούριτς στη Μόσχα δια του τηλεγραφήματος της 10ης Απριλίου 1939 που παραθέσαμε ανωτέρω, χωρίς την ανάληψη συγκεκριμένων δεσμεύσεων απέναντι στη Σοβιετική Ένωση δεν θεωρήθηκαν από τους Σοβιετικούς απλά υποκριτικές, αλλά, επιπλέον, και προκλητικές δοθέντος ότι ερμηνεύτηκαν ως τεχνάσματα προκειμένου να εντάξουν την ΕΣΣΔ σε ένα μονομερές σύστημα ασφαλείας που θα υπαγορευόταν αποκλειστικά από τις προτεραιότητες της Αγγλίας και της Γαλλίας, χωρίς μάλιστα να προβλέπεται η προγενέστερη αμοιβαία προσέγγιση με την Πολωνία και τη Ρουμανία. Ο Λιτβίνοφ θεώρησε περαιτέρω την πρόταση συνεργασίας του Μπονέ με την ΕΣΣΔ ως ανεύθυνη φιλελεύθερη εκδήλωση στον βαθμό που εκτιμούσε ότι ο Γάλλος υπουργός Εξωτερικών γνώριζε την απροθυμία της Αγγλίας να προσχωρήσει σε αυτή και προεξοφλούσε, κατά το ίδιο σκεπτικό, την αρνητική απάντηση της Μόσχας απέναντι στην ασαφή διακήρυξη. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η επίπληξη του Λαϊκού Κομισάριου Εξωτερικών στον Σούριτς όταν υπογράμμισε ότι οι παραδοσιακοί «κομμουνιστικοί κώδικες επικοινωνίας», δηλαδή η συνωμοτικότητα, απαρέγκλιτη αρχή λειτουργίας τόσο των Τριτο-διεθνιστικών κομμουνιστικών κομμάτων όσο και της ίδιας της Κομμουνιστικής Διεθνούς, στερείτο ουσίας όταν οι διεθνείς εξελίξεις οδηγούνταν σε βαθμιαία χειροτέρευση με ορατό κίνδυνο την έναρξη ενός Παγκόσμιου Πολέμου. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο, συνέστησε στον επικεφαλής της σοβιετικής διπλωματίας στη Γαλλία μεγαλύτερη εγρήγορση και αποκάλυψη των στοιχείων όλων των συνομιλητών της σοβιετικής διπλωματίας στο εξωτερικό, προκειμένου να μπορεί η ανώτατη σοβιετική ηγεσία να κρίνει τον βαθμό αξιοπιστίας και σοβαρότητας των διαβιβαζόμενων πληροφοριών.

Στις 14 Απριλίου 1939, η Βρετανία, δια του υπουργού εξωτερικών Χάλιφαξ, διαμήνυσε στη σοβιετική κυβέρνηση ότι θα ήταν αμοιβαία επωφελές να κάνει δημόσια δήλωση στην οποία να αναφέρεται ότι: «σε περίπτωση επιθετικής ενέργειας [μιας κρατικής δύναμης] εναντίον ενός ευρωπαϊού γείτονα της Σοβιετικής Ένωσης, στην οποία η ενδιαφερόμενη χώρα αντιστέκεται, η σοβιετική βοήθεια θα ήταν διαθέσιμη, αν το επιθυμούσε [η ενδιαφερόμενη χώρα] και θα χορηγείτο κατά τον πλέον πρόσφορο τρόπο».³⁵

Και η νέα αγγλική πρόταση, όπως άλλωστε και η προγενέστερη γαλλική, δεν εμπεριείχαν καμία απολύτως Δυτική δέσμευση για την προάσπιση των σοβιετικών συνόρων σε περίπτωση άμεσης γερμανικής επίθεσης κατά της ΕΣΣΔ. Η πρόταση αυτή ήταν κατ' επέκταση δυσανάλογη, κατά το σκεπτικό του Κρεμλίνου, διότι η Αγγλία και η Γαλλία είχαν ήδη προαποφασίσει να εξασφαλίσουν τα σύνορά τους δεσμευόμενες να ενισχυθούν αμοιβαίως στην περίπτωση που η Γερμανία στρεφόταν εναντίον τους. Ωστόσο, τι ακριβώς σήμαινε η αγγλική πρόταση υπαγωγής των σοβιετικών στρατιωτικών δυνάμεων στην υπηρεσία των Ευρωπαίων γειτόνων της ΕΣΣΔ για να καταπολεμηθεί η επιθετικότητα; Αξίζει να επισημάνουμε ότι οι ευρωπαίοι γείτονες της Σοβιετικής Ένωσης εκείνη την εποχή ήταν η Πολωνία, η

35 *Documents on British Foreign*, ο.π, Vol. V., σ. 206.

Ρουμανία, η Λετονία, η Εσθονία και η Φινλανδία. Οι δύο πρώτες χώρες είχαν ήδη λάβει εγγυήσεις στρατιωτικής ενίσχυσης από την Αγγλία και τη Γαλλία σε περίπτωση γερμανικής επίθεσης και ως εκ τούτου η ενδεχόμενη σοβιετική συνδρομή για την προάσπιση των συνόρων τους θα ισοδυναμούσε με διττή γεωγραφική εξασφάλισή τους, τόσο από τα δυτικά όσο και από τα ανατολικά. Στην αγγλική πρόταση δεν υπήρχε καμία νύξη για αντίστοιχη εξασφάλιση του απαραβίαστου των συνόρων της Σοβιετικής Ένωσης στην περίπτωση μιας επικείμενης ναζιστικής επίθεσης στη Φινλανδία, την Εσθονία ή την Λετονία. Για την ΕΣΣΔ, μια γερμανική επίθεση κατά της Βαλτικής ήταν τόσο επικίνδυνη όσο ήταν για την Αγγλία και τη Γαλλία μια αντίστοιχη στρατιωτική επιχείρηση του Βερολίνου εις βάρος της Πολωνίας και της Ρουμανίας, τηρουμένων των γεωγραφικών αναλογιών εκείνης της εποχής.

Η αποδοχή μιας τέτοιας συμφωνίας εκ μέρους της ΕΣΣΔ θα ισοδυναμούσε με έναν εφιαλτικό στρατηγικό μονόδρομο: Πώς θα μπορούσε να αναχαιτιστεί η γερμανική επιθετικότητα όταν τα δυτικά σοβιετικά σύνορα θα έμεναν εκτεθειμένα από τρεις διαφορετικές γεωγραφικές κατευθύνσεις με αποτέλεσμα να εκτίθεται πανταχόθεν η πόλη του Λένινγκραντ (Αγία Πετρούπολη); Πράγματι, η ιστορική ρωσική πόλη θα ήταν σε μια τέτοια περίπτωση αθωράκιστη τόσο από τη βαλτική θάλασσα και την ανατολική Πρωσία όπου, δια μέσου της Λιθουανίας, της Λετονίας και κατόπιν της Εσθονίας, τα γερμανικά στρατεύματα θα γειτνιάζαν με την ανωτέρω σοβιετική πόλη, όσο και από την Φινλανδία, η οποία απέχει μόλις 392 χιλιόμετρα από το Λένινγκραντ. Επιπροσθέτως, η ρήτρα ότι η σοβιετική εμπλοκή σε ενδεχόμενη γερμανική επίθεση εναντίον των ευρωπαϊκών της γειτόνων θα καθοριζόταν από τον βαθμό επιθυμίας των κρατών αυτών ενείχε και προκλητικό τόνο παραπέμποντας ευθέως στις προγενέστερες εύλογες ανησυχίες του Λιτβίνοφ για τη βούληση της Δύσης να υπαγορεύσει στη Μόσχα τους όρους ενός ειρηνικού διακανονισμού κατά του Βερολίνου: Εάν οι προαναφερόμενες χώρες δέχονταν επίθεση θα μπορούσαν να διατηρήσουν, σε κάθε περίπτωση, την πρωτοβουλία των κινήσεων και να επιλέξουν μονομερώς το εάν –αλλά και κατά πόσον– ήταν επιθυμητή η σοβιετική σύμπραξη. Με άλλα λόγια, οι γειτονικές ευρωπαϊκές χώρες της ΕΣΣΔ θα μπορούσαν να αρνηθούν τη σοβιετική βοήθεια ή να επιλέξουν ακόμα και τη σύμπλευση με τη ναζιστική Γερμανία χωρίς προγενέστερη διαβούλευση με την ΕΣΣΔ.

Στις 14 Απριλίου, η γαλλική κυβέρνηση επανήλθε στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων, προτείνοντας την υιοθέτηση μιας κοινής γαλλο-σοβιετικής διακήρυξης, δια της οποίας οι δύο χώρες θα δεσμεύονταν για αμοιβαία σύμπραξη σε περίπτωση πολέμου με τη Γερμανία μετά την παροχή βοήθειας στην Πολωνία ή τη Ρουμανία.³⁶ Αν και αυτή η πρωτοβουλία δεν έκανε καμία αναφορά στις βαλτικές χώρες, αποσιωπώντας το ενδεχόμενο άμεσης γερμανικής επίθεσης εις βάρος της ΕΣΣΔ, ενείχε κάποια στοιχεία αμοιβαιότητας τα οποία απουσίαζαν ολοκληρωτικά από την προηγούμενη αγγλική πρόταση. Μολαταύτα, η ίδια η γαλλική αντιπροσωπεία απέσυρε το βελτιωμένο αυτό προσχέδιο και συστρατεύτηκε με τις αγγλικές θέσεις. Τελικώς, κατετέθη κοινή δυτική πρόταση περί υπογραφής αμοιβαίας

36 *Documents on British Foreign*, ο.π., Vol. V., σ. 206.

διακήρυξης με την ΕΣΣΔ κατά της επιθετικότητας από τις ως άνω αναφερόμενες χώρες, ήτοι Αγγλία και Γαλλία.

Στις 17 Απριλίου 1939, η σοβιετική κυβέρνηση αντέδρασε δυναμικά προτείνοντας την υπογραφή τριμερούς συμφωνίας για την αμοιβαία συνδρομή και παροχή βοήθειας μεταξύ της ΕΣΣΔ, της Αγγλίας και της Γαλλίας σε περίπτωση επίθεσης στην Ευρώπη. Ο Λαϊκός Επίτροπος Εξωτερικών της Σοβιετικής Ένωσης, Λιτβίνοφ, υπέβαλε την ακόλουθη έκθεση στον Βρετανό Πρέσβη στην ΕΣΣΔ, Σιντς³⁷. Αξίζει να παρουσιάσουμε τις ακριβείς λεπτομέρειες της σοβιετικής πρωτοβουλίας:

Άκρως Απόρρητο

Προτάσεις, Νο 1.

Οι προτάσεις μας της 17ης Απριλίου 1939 στην Αγγλία και τη Γαλλία

Θεωρώντας τη γαλλική πρόταση επί της αρχής αποδεκτή και προεκτείνοντας τη σκέψη του κυρίου Μπονέ, επιθυμώντας επίσης να παρέχουμε σταθερή βάση στις σχέσεις μεταξύ των τριών κρατών, προσπαθούμε να συνενώσουμε τις αγγλικές και γαλλικές προτάσεις με τις ακόλουθες θέσεις, οι οποίες προτείνουμε να εξεταστούν από τη βρετανική και τη γαλλική κυβέρνηση.

1. Η Αγγλία, η Γαλλία και η ΕΣΣΔ θα συνομολογήσουν μεταξύ τους συμφωνία διάρκειας 5 έως 10 ετών με αμοιβαία υποχρέωση να παρέχουν μεταξύ τους κάθε είδους άμεση βοήθεια, συμπεριλαμβανομένης της στρατιωτικής, σε περίπτωση επίθεσης στην Ευρώπη κατά οποιδήποτε εκ των συνυπογραφόντων κρατών.

2. Η Αγγλία, η Γαλλία και η ΕΣΣΔ δεσμεύονται να παράσχουν κάθε είδους βοήθεια, συμπεριλαμβανομένης και της στρατιωτικής, στα κράτη της ανατολικής Ευρώπης τα οποία ευρίσκονται [γεωγραφικά] μεταξύ της Βαλτικής και της Μαύρης Θάλασσας, [και] τα οποία συνορεύουν με την ΕΣΣΔ σε περίπτωση επίθεσης εναντίον αυτών των κρατών.

3. Η Αγγλία, η Γαλλία και η ΕΣΣΔ δεσμεύονται να συζητήσουν και να καταρτίσουν το συντομότερο δυνατόν την έκταση και τις μορφές στρατιωτικής βοήθειας που θα παραχωρηθεί από κάθε μία εξ αυτών των κρατών δυνάμει των § 1 και 2.

4. Η αγγλική κυβέρνηση διασαφηνίζει ότι η υποσχόμενη βοήθεια στην Πολωνία προϋποθέτει την [περίπτωση] επίθεσης αποκλειστικά και μόνο από τη Γερμανία.

5. Η υφιστάμενη συμμαχική συνθήκη μεταξύ της Πολωνίας και της Ρουμανίας αναγορεύεται ως έγκυρη για κάθε επίθεση εναντίον της Πολωνίας και της Ρουμανίας, διαφορετικά ακυρώνεται πλήρως, καθώς στρέφεται κατά της ΕΣΣΔ.

37 Ο Σίντς (Sir William Seeds, 1882-1973) ήταν Βρετανός διπλωμάτης που διετέλεσε Πρεσβευτής στη Ρωσία και τη Βραζιλία.

6. Η Αγγλία, η Γαλλία και η ΕΣΣΔ δεσμεύονται, μετά την έναρξη των εχθροπραξιών, να απόσχουν από οποιεσδήποτε ενδεχόμενες διαπραγματεύσεις και να μην συνομολογήσουν, ξεχωριστά οι μien από τις δε, ειρήνη με τους επιτιθέμενους δίχως την κοινή συναίνεση και των τριών δυνάμεων.

7. Η αντίστοιχη συμφωνία θα υπογραφεί ταυτόχρονα με τη σύμβαση που έχει εκπονηθεί δυνάμει της §3.

8. Να αναγνωριστεί στην Αγγλία, τη Γαλλία και την ΕΣΣΔ η αναγκαιότητα του να εισέλθουν από κοινού σε διαπραγματεύσεις με την Τουρκία για μια ειδική συμφωνία αμοιβαίας βοήθειας.

Οι προτάσεις διαβιβάστηκαν στον Άγγλο πρέσβη στη Μόσχα, Σίντς, στις 17 Απριλίου και στον υπουργό εξωτερικών της Γαλλίας, Μπονέ, στις 19 Απριλίου.³⁸

Η σοβιετική πρωτοβουλία προτάθηκε σε μια κρίσιμη στιγμή, όταν η πολωνο-γερμανική σύγκρουση διαγραφόταν πλέον ως αναπόφευκτη. Ωστόσο, η βρετανική κυβέρνηση συνέχισε να κωλυσιεργεί. Η πρώτη απόδειξη περί τούτου ήταν οι πληροφορίες που απέστειλε ο πρεσβευτής της ΕΣΣΔ στη Γαλλία, Σούριτς, στο Λαϊκό Επιτροπάτο Εξωτερικών Υποθέσεων αναφορικά με την πιθανότητα συνομολόγησης τριμερούς συνθήκης με τη συμμετοχή της Σοβιετικής Ένωσης. Όπως γράφει χαρακτηριστικά:

[...] Έλαβα επιβεβαίωση ότι η Αγγλία αντιτίθεται μέχρι στιγμής στη συνομολόγηση τριμερούς συμφωνίας μαζί μας. Στις 3 Μαΐου, ο Μπονέ μέσω του Κορμπέν³⁹ διαβίβασε στον Χάλιφαξ ένα μακροσκελές μνημόνιο [...]. Στο μνημόνιο διαβίβασε τις θετικές κρίσεις του Γενικού Επιτελείου και διαβεβαίωσε τους Άγγλους ότι το σχέδιο του «έγινε δεκτό από τη Μόσχα ευνοϊκά» (δεν γνωρίζω από που έλαβε τέτοια πληροφορία). Στις 4 Μαΐου, σε συζήτηση με τον Κορμπέν, ο Χάλιφαξ [είπε ότι] «αν και δεν μπορεί να δώσει μια οριστική απάντηση», ωστόσο, «έτεινε προς την άρνηση», δικαιολογώντας τη από το γεγονός ότι μια τριμερής συμφωνία με τη συμμετοχή της ΕΣΣΔ, ακόμα και στην περιορισμένη μορφή που πρότεινε ο Μπονέ, ήταν ικανή «να προκαλέσει και να επιδεινώσει τις περιπλοκές στην Ευρώπη» [...].⁴⁰

Η οριστική βρετανική απάντηση ελήφθη τελικώς από τη Μόσχα στις 8 Μαΐου. Η Αγγλία πρότεινε τη συμμετοχή της ΕΣΣΔ στην προσπάθεια «ανάσχεσης» της Γερμανίας υπό την προϋπόθεση ότι:

38 ΑΒΠ ΡΦ, 06/1a/25/4, φ. 27-28. Ρωσικό δακτυλογραφημένο κείμενο.

39 Ο Σαρλ Κορμπέν (Charles Corbin, 1881-1970) ήταν Γάλλος διπλωμάτης που διετέλεσε πρεσβευτής στη Βρετανία πριν και κατά τη διάρκεια του πρώτου μέρους του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, από το 1933 έως τις 27 Ιουνίου 1940.

40 ΑΒΠ ΡΦ, 059/01/302/2090, φ. 5-6. Δακτυλογραφημένο ρωσικό κείμενο.

η σοβιετική κυβέρνηση θα συμμετείχε σε περίπτωση που η Βρετανία και η Γαλλία εμπλέκονταν σε εχθροπραξίες για την εκπλήρωση αυτών των υποχρεώσεων (δηλαδή τις εγγυήσεις στην Πολωνία, τη Ρουμανία και την Τουρκία, Ν.Π.), [ωστόσο,] η βοήθεια της σοβιετικής κυβέρνησης θα ήταν άμεσα διαθέσιμη εάν εαυτό ήταν επιθυμητό [από τις ως άνω χώρες].⁴¹

Στις 10 Μαΐου 1939, ο αναπληρωτής Λαϊκός Επίτροπος Εξωτερικών, Ποτέμκιν, κατά την επικοινωνία του με τον Μόλοτοφ, ο οποίος είχε ήδη αντικαταστήσει τον Λιτβίνοφ βάσει της από 3 Μαΐου 1939 απόφασης του Ιωσήφ Στάλιν,⁴² σχετικά με μια συνομιλία του στη Βαρσοβία με τον Υπουργό Εξωτερικών της Πολωνίας Μπεκ, σκιαγράφησε τους όρους υπό τους οποίους θα μπορούσαν να γίνουν αποδεκτές οι βρετανικές προτάσεις από την ΕΣΣΔ:

[...] Θα μπορούσαμε ενδεχομένως να συμφωνήσουμε με αυτές υπό τους κάτωθι όρους:

1. Αντί να δοθούν αμέσως και αυτομάτως δεσμεύσεις για τη βοήθεια στην Αγγλία και τη Γαλλία στο πρώτο τους αίτημα, θα πρέπει να δηλωθεί ότι για μια τέτοια ανακοίνωση απαιτείται η αναγνώριση της αναγκαιότητάς της και από τις τρεις ενδιαφερόμενες κυβερνήσεις.
2. Στη διακήρυξη θα πρέπει να αναγράφεται ότι θα πρέπει να καθοριστεί άμεσα η συμφωνία για την έκταση και τις συνθήκες της ενδεχόμενης βοήθειας μας στη Γαλλία και την Αγγλία.
3. Θα πρέπει να δηλωθεί στους Άγγλους ότι οι ως άνω αναφερόμενες συμφωνίες θα πρέπει να είναι δεσμευτικές και για τις τρεις κυβερνήσεις δυνάμει των όσων μνημονεύονται στην παράγραφο 6 της από 17 Απριλίου πρότασής μας.
4. Οι Άγγλοι και οι Γάλλοι οφείλουν να μεριμνήσουν για να τροποποιήσουν την πολωνο-ρουμανική συμφωνία προς την κατεύθυνση που αναγράφεται στην παράγραφο 5 της πρότασής μας.
5. Τέλος είναι αναγκαίο να επιμείνουμε στο ότι, σύμφωνα με την πρόσφατη δήλωση του Μπονέ, η οποία μας διαβιβάστηκε μέσω της γαλλικής πρεσβείας, η πρότασή του για την επέκταση των γαλλο-σοβιετικών δεσμεύσεων του συμφώνου αμοιβαίας βοήθειας διατηρεί όλη την ισχύ της ακόμα και στις περιπτώσεις που είτε η ΕΣΣΔ είτε η Γαλλία εμπλακούν σε πόλεμο με τη Γερμανία με παροχή στρατιωτικής βοήθειας στη Ρουμανία και την Πολωνία.⁴³

Εκ των ανωτέρω κριτικών σχολίων του Ποτέμκιν προκύπτει ότι η σοβιετική πρόταση ειρήνης της 17ης Απριλίου 1939 αποτελούσε για την ΕΣΣΔ τη μόνη βάση μιας ουσιαστικής διαπραγματεύσεως. Είναι φανερό ότι για τη Σοβιετική Ένωση μια

41 *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, ό.π., Vol. V., σ. 487.

42 *ΑΒΠ ΡΦ*, 059/01/313/2154, φ. 45.

43 *ΑΒΠ ΡΦ*, 059/01/296/2046, φ. 125-126. Ρωσικό δακτυλογραφημένο κείμενο.

τριμερής συνθήκη κατά της αναθεωρητικής Γερμανίας απαιτούσε αμοιβαιότητα, δηλαδή κοινή δέσμευση των τριών κυβερνήσεων περί της μη συνομολόγησης ξεχωριστής ειρήνης με τον επιτιθέμενο δίχως την κοινή συναίνεση και των τριών δυνάμεων, ήτοι Αγγλίας, Γαλλίας και ΕΣΣΔ. Πέραν, όμως, από τη γενική αυτή επισήμανση του Ποτέμκιν αναφορικά με τις αμοιβαίες σχέσεις των ανωτέρω κρατών, το Κρεμλίνο επιθυμούσε την εδαφική εξασφάλιση των κρατών που συνόρευαν με την ΕΣΣΔ, μεταξύ της Βαλτικής και της Μαύρης Θάλασσας. Τέλος, η αμοιβαία προσέγγιση ΕΣΣΔ, Γαλλίας και Αγγλίας εξαρτάτο σε μεγάλο βαθμό και από τη σχέση των Δυτικών ευρωπαϊκών δυνάμεων με την Πολωνία, στον βαθμό που η αδρανοποίηση της άμεσης ή έμμεσης επιθετικότητας της Βαρσοβίας κατά της ΕΣΣΔ ήταν *sine qua non* όρος για τη διατήρηση μιας σχετικής ισορροπίας δυνάμεων στη Δυτική Ευρώπη. Τούτων δοθέντων, η κάτωθι συνομιλία της 11ης Μαΐου 1939 μεταξύ του Λαϊκού Επιτρόπου Εξωτερικών της ΕΣΣΔ, Μόλοτοφ, και του Πρέσβη της Πολωνίας στην ΕΣΣΔ, Γκρζιμπόφσκι⁴⁴, αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον διότι παρουσιάζει τη διπλωματική θέση της Πολωνίας απέναντι στη Σοβιετική Ένωση, διασαφηνίζοντας την πολωνική πολιτική ως προς α) τη δυνατότητα συμμετοχής της Μόσχας στην εδαφική προστασία της Πολωνίας, β) τις σοβιετικές προτάσεις για την οργάνωση της αμοιβαίας συλλογικής ασφάλειας σε περίπτωση έναρξης εχθροπραξιών στην Ευρώπη. Όπως ανέφερε ο Μόλοτοφ:

Ημερολόγιο του Β.Μ. Μόλοτοφ

Αντίγραφο

Απόρρητο

Αντίτυπα,

Νº....

Υποδοχή

Του Πολωνού Πρέσβη Γκρζιμπόφσκι στις 11 Μαΐου 1939

Δέχτηκα τον πρεσβευτή κατόπιν δικού του αιτήματος [...]

Ο πρεσβευτής διάβασε τις οδηγίες από τη [διπλωματική] νότα που έλαβε από τη Βαρσοβία. Σε αυτές τις οδηγίες, δύο σημεία του κέντρισαν την προσοχή. Πρώτον: Ο πρεσβευτής δηλώνει ότι η γαλλική πρωτοβουλία για τη διασφάλιση της Πολωνίας κατά τις διαπραγματεύσεις δεν συνάδει με την άποψη της πολωνικής κυβέρνησης, η οποία θεωρεί ότι τέτοιου είδους διαπραγματεύσεις είναι δυνατό να διεξάγονται μόνο από την ίδια και ότι δεν ζητήθηκε από τη Γαλλία να διεξάγει τέτοιες διαπραγματεύσεις. Δεύτερον: Η Πολωνία δεν θεωρεί δυνατό να συνομολογήσει συνθήκη αμοιβαίας βοήθειας με την ΕΣΣΔ δοθέντος ότι είναι πρακτικά αδύνατη η βοήθεια της Σοβιετικής Ένωσης από την πλευρά της Πολωνίας. Εν τω μεταξύ, η Πολωνία εκκινεί από την αρχή ότι η συνθήκη αμοιβαίας βοήθειας είναι δυνατό να συναφθεί μόνο σε συνθήκες αμοιβαιότητας. Ταυτόχρονα, ο πρεσβευτής, απαντώντας σε ερώτησή μου, είπε ότι η Πολωνία δεν μπορεί να είναι εναντίον της συνομολόγησης μιας συνθήκης αμοιβαίας βοήθειας μεταξύ της ΕΣΣΔ,

44 Ο Β. Γκρζιμπόφσκι (Wacław Grzybowski, 1887-1959) ήταν Πολωνός πολιτικός. Διετέλεσε πρεσβευτής στη Σοβιετική Ένωση (Μόσχα) από τον Ιούλιο του 1936 έως τις 17 Σεπτεμβρίου 1939.

της Αγγλίας και της Γαλλίας, θεωρώντας ότι αυτό είναι ζήτημα των ίδιων αυτών κρατών.

Σε ερώτησή μου, εάν η Πολωνία ενδιαφερόταν για μια τέτοια συμφωνία, ο πρεσβευτής απάντησε διφορούμενα, διαβάζοντας εκ νέου τις ληφθείσες οδηγίες.

Σε ερώτησή μου, εάν η Πολωνία ενδιαφερόταν για την εξασφάλιση των ευρωπαϊκών χωρών που συνορεύουν με την ΕΣΣΔ, ο πρεσβευτής απάντησε ότι αυτό δεν μπορεί να αφορά την Πολωνία. Εξήγησε ότι ομιλεί αναφορικά με την παρούσα κατάσταση, [λέγοντας] ότι στο εγγύς μέλλον μπορεί να προκύψει το αντίθετο.

Η όλη συζήτηση μαρτυρεί ότι η Πολωνία δεν θέλει επί του παρόντος να συνδεθεί με καμία μορφής συμφωνία με την ΕΣΣΔ ή με συμφωνία για τη συμμετοχή της ΕΣΣΔ στη διασφάλιση [της ανεξαρτησίας] της Πολωνίας, όμως δεν αποκλείει να γίνει κάτι τέτοιο στο μέλλον.

Η συζήτηση διήρκησε μία ώρα και δεκαπέντε λεπτά.⁴⁵

Η πολωνική κυβέρνηση αρνείτο κατηγορηματικά ακόμα και τη συζήτηση για μια άμεση προσέγγιση με την ΕΣΣΔ αναφορικά με τα ζητήματα ασφάλειας στην ανατολική Ευρώπη, αναφέροντας ότι ούτε η Γαλλία ούτε καμία άλλη δύναμη δεν δικαιούτο να διεξάγει διαπραγματεύσεις αντ' αυτής και επισημαίνοντας περαιτέρω ότι η Βαρσοβία δεν ζήτησε ποτέ από τη γαλλική κυβέρνηση να γίνει διαμεσολαβητής ή πληρεξούσιος της πολωνικής κυβέρνησης. Οι αιτίες της πολωνικής άρνησης δημιουργούν, βεβαίως, εύλογα ερωτηματικά διότι επήλθε την ίδια ακριβώς στιγμή που η χιτλερική Γερμανία απεργαζόταν τον αφανισμό της Πολωνίας. Το επιχείρημα της μη συμπόρευσης με τη Μόσχα λόγω της πολωνικής αδυναμίας παροχής στήριξης στην ΕΣΣΔ, υπό το πρόσχημα της έλλειψης αμοιβαιότητας, ήταν αθεμελίωτο και διάτρητο. Εξ' ου και η ετυμηγορία του Μόλοτοφ επί των πολωνικών θέσεων: Η Πολωνία δεν επιθυμούσε, τουλάχιστον μεσοπρόθεσμα, οιαδήποτε μορφή σύμπραξης με τη Σοβιετική Ένωση. Επί τη βάση των ανωτέρω συλλογισμών, ο Μόλοτοφ παρέδωσε στον Άγγλο πρέσβη, Σιντς, στις 14 Μαΐου 1939, την απάντηση της σοβιετικής κυβέρνησης στις βρετανικές προτάσεις της 8ης Μαΐου:

Αντίγραφο

ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΤΗΣ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ ΣΤΙΣ ΑΠΟ 8 ΜΑΪΟΥ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΓΓΛΙΚΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ

Η σοβιετική κυβέρνηση μελέτησε προσεκτικά τις τελευταίες προτάσεις της βρετανικής κυβέρνησης, ληφθείσες την 8η Μαΐου από τη σοβιετική κυβέρνηση, και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι αυτές δεν μπορούν να χρησιμεύσουν ως βάση για την οργάνωση του μετώπου αντίστασης των φιλειρηνικών κρατών εναντίον της περαιτέρω ανάπτυξης της επιθετικότητας στην Ευρώπη.

Οι αιτίες αυτού του συμπεράσματος:

⁴⁵ ΑΒΠ ΡΦ, 06/1α/26/18, φ. 110. Ρωσικό δακτυλογραφημένο κείμενο. Οι υπογραμμίσεις στο πρωτότυπο έγγραφο.

1. Οι αγγλικές προτάσεις δεν εμπεριέχουν την αρχή της αμοιβαιότητας αναφορικά με την ΕΣΣΔ και την τοποθετούν σε μη ισότιμη θέση, καθώς δεν προβλέπουν δεσμεύσεις της Αγγλίας και της Γαλλίας για την [εδαφική] εξασφάλιση της ΕΣΣΔ σε περίπτωση μιας άμεσης επίθεσης εναντίον της από τους επιτιθέμενους, ενώ, την ίδια στιγμή, η Αγγλία, η Γαλλία, όπως και η Πολωνία, έχουν τέτοιες εγγυήσεις επί τη βάσει της υπάρχουσας, μεταξύ αυτών, αμοιβαιότητας.

2. Για τις ανατολικοευρωπαϊκές χώρες που συνορεύουν με την ΕΣΣΔ, οι αγγλικές προτάσεις προβλέπουν εγγυήσεις μόνο για την Πολωνία και τη Ρουμανία, με αποτέλεσμα τα βορειοδυτικά σύνορα της ΕΣΣΔ με τη Φινλανδία, την Εσθονία και τη Λετονία να μένουν ακάλυπτα.

3. Η έλλειψη αγγλικών και γαλλικών εγγυήσεων, σε περίπτωση άμεσης εφόρμησης των επιτιθέμενων, από τη μία πλευρά, και η μη προστασία των βορειοδυτικών συνόρων της ΕΣΣΔ, από την άλλη, μπορούν να αποτελέσουν πρόκληση κατευθύνοντας την επιθετικότητα εις βάρος της Σοβιετικής Ένωσης.

Η σοβιετική κυβέρνηση θεωρεί ότι για τη δημιουργία πραγματικού φράγματος των φιλειρηνικών κρατών εναντίον της περαιτέρω ανάπτυξης της επιθετικότητας στην Ευρώπη απαιτούνται τουλάχιστον τρεις συνθήκες:

1. Η συνομολόγηση μιας αποτελεσματικής συνθήκης αμοιβαίας παροχής βοήθειας εναντίον της επιθετικότητας μεταξύ της Αγγλίας, της Γαλλίας και της ΕΣΣΔ.

2. Να παραχωρηθούν εγγυήσεις από τις τρεις μεγάλες δυνάμεις στα κράτη της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης, τα οποία βρίσκονται υπό την απειλή της επιθετικότητας, συμπεριλαμβανομένων επίσης, μεταξύ αυτών, της Λετονίας, της Εσθονίας και της Φινλανδίας.

3. Η σύναψη συγκεκριμένης συμφωνίας μεταξύ Αγγλίας, Γαλλίας και ΕΣΣΔ αναφορικά με την έκταση και τις διαστάσεις της βοήθειας που θα παράσχουν η μία στην άλλη, αλλά και στα κράτη που τελούν υπό τις εγγυήσεις τους, χωρίς τις οποίες, [δηλαδή] χωρίς μια τέτοια συμφωνία-συνθήκη παροχής αμοιβαίας βοήθειας, διατρέχουν τον κίνδυνο να μείνουν στον αέρα όπως κατέδειξε η εμπειρία με την Τσεχοσλοβακία.⁴⁶

Η αναλυτική αυτή απάντηση της Μόσχας εξειδίκευσε ακόμα περισσότερο τις προτάσεις της 17ης Απριλίου, προτάσσοντας σαφείς προτεραιότητες. Για τους Σοβιετικούς ηγέτες, τρία ήταν τα κομβικά σημεία της διαπραγμάτευσης επί των οποίων καλείτο να πάρει θέση η Δύση: 1. Η σύμπραξη της ΕΣΣΔ με την Αγγλία και τη Γαλλία θα έπρεπε να έχει δεσμευτικές ρήτρες με σαφείς άξονες δράσης εναντίον της επιθετικότητας, έτσι ώστε να αποφευχθεί η επανάληψη της αποτυχίας του Μονάχου. 2. Η πάλι εναντίον της επιθετικότητας θα ήταν αδύνατο να εξαρτάται, μονομερώς, από τον βαθμό επιθυμίας των δυνητικών εταίρων της ΕΣΣΔ, τουνά-

46 ΑΒΠ ΡΦ, 06/1α/26/18, φ. 119-120. Ρωσικό δακτυλογραφημένο έγγραφο. Οι υπογραμμίσεις στο πρωτότυπο.

ντίον, θα έπρεπε να διέπεται από όρους αμοιβαιότητας, προβλέποντας την ενεργοποίηση, σαφών και πρακτικών, μηχανισμών προστασίας της Σοβιετικής Ένωσης από τους εταίρους της σε περίπτωση μιας άμεσης επίθεσης εναντίον της. Last but not least, οι εγγυήσεις αμοιβαίας ασφάλειας στην Ευρώπη θα έπρεπε επίσης να περιλαμβάνουν τόσο την Πολωνία και τη Ρουμανία όσο και τα βορειοδυτικά συνορεύοντα κράτη της ΕΣΣΔ, δηλαδή να μεριμνούν για την απαρέγκλιτη ανεξαρτησία της Λετονίας, της Εσθονίας και της Φινλανδίας, αποφεύγοντας κατ' αυτό τον τρόπο την άμεση –μετά από κατάληψη– ή την έμμεση –κατόπιν μονομερούς παραχώρησης από τις ηγεσίες αυτών των χωρών στους επιτιθέμενους– χρησιμοποίηση των εδαφών τους ως ορμητήριο εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης.

Το ζήτημα των Βαλτικών χωρών ήταν εξαιρετικής σημασίας. Η Λιθουανία, υπό την ασφυκτική πίεση της ναζιστικής Γερμανίας, παραχώρησε την Κλάιπεντα, επισφραγίζοντας το τέλος της εποχής των Βερσαλλιών και τη συνέχιση του αναθεωρητισμού του Μονάχου. Η Λετονία και η Εσθονία αρνήθηκαν, όπως και η Πολωνία, την παροχή σοβιετικής βοήθειας. Προχώρησαν μάλιστα στη σύναψη συνθήκης μη επίθεσης με τη ναζιστική Γερμανία (7 Ιουνίου 1939), ενισχύοντας αναντίρρητα τις ανησυχίες του Στάλιν για την περίπτωση δυνητικής επίθεσης εναντίον του Λένινγκραντ. Προς επίρρωση των ανωτέρω, αξίζει μάλιστα να προσθέσουμε ορισμένες άκρως απόρρητες πληροφορίες που λάμβανε η ανώτατη σοβιετική ηγεσία από την υπηρεσία εξωτερικών πληροφοριών της NKVD. Η ακόλουθη εμπιστευτική επιστολή του Μπέρια στον Στάλιν, την 1η Ιουνίου 1939, αναδεικνύει τη σημασία των Βαλτικών χωρών και της Φινλανδίας για την ασφάλεια της Σοβιετικής Ένωσης:

Ειδικό μήνυμα της NKVD της ΕΣΣΔ

1η Ιουνίου 1939

Στην Κ.Ε. του ΠΚΚ (μπ)

Στον σύντροφο Στάλιν,

Η υπηρεσία εξωτερικών πληροφοριών της НКВД στη Φινλανδία αναφέρει ότι ο συνταγματάρχης Οϊνόνεν, επικεφαλής του τμήματος κινητοποίησης και οργάνωσης του φινλανδικού Γενικού Επιτελείου, ο οποίος επισκέφθηκε τη Γερμανία τον Ιούνιο τρέχοντος έτους, από κοινού με τον επικεφαλής των δυνάμεων του Πολεμικού Ναυτικού της Φινλανδίας, στρατηγό Βάλβε, και άλλους ένστολους, σε συζήτηση με την πηγή μας, της είπε τα ακόλουθα:

Εάν η Αγγλία συνομολογήσει, πραγματικά, συμφωνία με την ΕΣΣΔ, τότε θα έχουμε πόλεμο. Η Γερμανία αναμένει να δρέψει καρπούς. Ο πόλεμος μπορεί να αποφευχθεί μόνο εάν η Αγγλία εγκαταλείψει την πολιτική απομόνωσης της Γερμανίας. Η Γερμανία είναι μια τέτοια χώρα με την οποία η Φινλανδία οφείλει να επιδιώκει, με όλα τα μέσα, καλές σχέσεις. Σε αυτό τον πόλεμο η Γερμανία δεν θα κινηθεί εναντίον της Φινλανδίας και μπορούμε να διατηρήσουμε την ουδετερότητα και ανεξαρτησία μας, μετατρέπομενοι σε φυλάκιο πάλης εναντίον του μπολσεβικισμού και της Σοβιετικής Ένωσης. Ο κίνδυνος τώρα τίθεται από την πλευρά των νήσων Ωλαντ, οι οποίες δεν είναι οχυρωμένες και οι Γερμανοί μπορούν να τις προσεγγίσουν. Εάν, όμως, με τη βοήθεια

του παράκτιου πυροβολικού μας και στόλου μπορέσουμε να μην επιτρέψουμε στον σοβιετικό στόλο και αεροπορία την είσοδο στη Βαλτική θάλασσα, μπορούμε να είμαστε απολύτως βέβαιοι ότι μετά το τέλος του πολέμου η ανεξαρτησία μας θα ενισχυθεί από τις σχέσεις με τη Γερμανία. Είναι αλήθεια ότι κάποια σοβιετικά αεροσκάφη ίσως διεισδύσουν και πλήξουν τμήματα πόλεων και στόχους, όμως, ο Κόκκινος Στρατός δεν μπορεί να εισέλθει στη Φινλανδία. Στον πόλεμο της Γερμανίας με την ΕΣΣΔ, ακόμα και αν η Αγγλία θα είναι εναντίον της Γερμανίας, ο Κόκκινος Στρατός δεν θα μπορέσει να διεξάγει παρατεταμένο πόλεμο λόγω ελλείψεως ειδικευμένης ηγεσίας.

Ο Οϊνόνεν δήλωσε επίσης ότι η Αγγλία θα απομονωθεί στον πόλεμο, καθώς η Μεσόγειος Θάλασσα είναι πλέον κλειστή για αυτήν και τα γερμανικά υποβρύχια διασφαλίζουν ότι τα βρετανικά πλοία δεν μπορούν να κινούνται ελεύθερα. Επιπλέον, η Αγγλία έχει πολύ αδύναμα μέσα επίθεσης και επομένως δεν αποτελεί πλέον μεγάλο κίνδυνο για τη Γερμανία. Η Γαλλία, ωστόσο, οργάνωσε τις στρατιωτικές της δυνάμεις μόνο για την υπεράσπιση των συνόρων της και στον πόλεμο θα ασχοληθεί μόνο με την προστασία της γραμμής Μαζινό χωρίς να μπορεί να επιτεθεί.

Η Γερμανία θα λάβει πετρέλαιο και ψωμί από τη Ρουμανία, ορυκτά από τη Σουηδία και το Πέτσαμο (κόλπος στη βόρεια Φινλανδία). Στην τελευταία περίπτωση, η Φινλανδία θα βοηθήσει τη Γερμανία. Η Γερμανία θα ξεκινήσει τον πόλεμο εναντίον της ΕΣΣΔ με την αρπαγή της Ουκρανίας. Ως εκ τούτου, η έκβαση του πολέμου θα αποφασιστεί μόνο από τον χρόνο. Όσον αφορά τη Φινλανδία, μέσω μιας συμμαχίας με τη Γερμανία, μετά από έναν νικηφόρο πόλεμο, η Φινλανδία θα διαδραματίσει κυρίαρχο ρόλο στη σκανδιναβική οικονομική πολιτική και θα γίνει ο πραγματικός ηγεμόνας στη Σκανδιναβία.

Ο Οϊνόνεν, θαυμάζοντας όλα όσα είδε στη Γερμανία, δήλωσε ότι στη Γερμανία οι Φινλανδοί αξιωματικοί συγκέντρωσαν όλες τις αποδείξεις για το ότι η Γερμανία κατέχει τα ισχυρότερα μέσα επίθεσης στον κόσμο. Ήταν ιδιαίτερα εντυπωσιασμένος από την υψηλή ταχύτητα των αεροσκαφών που του έδειξαν στη Γερμανία. Στη Γερμανία επέδειξαν, επίσης, την ταχύτητα επιθέσεως και επιπλέον ότι μια ολόκληρη μεραρχία μπορεί να διανύσει απόσταση 300 χιλιομέτρων εντός 24ωρων.

Ομιλώντας μετά για τις νήσους Ώλαντ, ο Οϊνόνεν είπε ότι στο φινλανδικό στρατό όλα είναι έτοιμα για να ενισχυθούν αυτά τα νησιά και ο στρατός περιμένει απλά τη διαταγή της κυβέρνησης.

Μιλώντας για την επικείμενη άφιξη στη Φινλανδία, στις 18 Ιουλίου, του Άγγλου στρατηγού Κιρκ, ο συνομιλητής σημείωσε ότι στην πόλη υπάρχουν φήμες ότι θα έρθει εδώ προκειμένου να προπορευθεί εν σχέσει με την άφιξη του Αρχηγού του Γερμανικού Γενικού Επιτελείου. Ο Οϊνόνεν χαμογέλασε και απάντησε: «Είναι ό,τι περισσότερο μπορεί να κάνει η Αγγλία αυτή τη στιγμή».

Στις 17 Ιουνίου, ο Οϊνόνεν αποχώρησε εκ νέου για το Βερολίνο και ο Γκέτινγκεν θα επιστρέψει στη Φινλανδία στις 10 Ιουλίου.

Λαϊκός Επίτροπος Εσωτερικών Υποθέσεων Ένωσης ΣΣΔ

(Λ. Μπέρια).⁴⁷

Η Φινλανδία, η Γερμανία, και πλήθος άλλων χωρών της Δύσης, επιθυμούσαν να μετατραπούν σε φυλάκιο πάλης εναντίον του μπολσεβικισμού και της Σοβιετικής Ένωσης. Η ανωτέρω πηγή εξηγεί επιπλέον τον λόγο για τον οποίο το Κρεμλίνο επιθυμούσε τη σύναψη μιας στρατιωτικής δεσμευτικής συμφωνίας με τη Δύση. Οι σοβιετικές προτάσεις φάνηκε ότι είχαν κάποιο αποτέλεσμα όταν, στις 26 Μαΐου 1939, έγινε μια εκ νέου αγγλο-γαλλική απόπειρα προσέγγισης με τη Μόσχα.⁴⁸ Σε αντίθεση με τις προηγούμενες προτάσεις, αυτήν τη φορά προβλεπόταν η παροχή άμεσης βοήθειας στην ΕΣΣΔ σε περίπτωση ευθείας γερμανικής επίθεσης στα σοβιετικά εδάφη. Ο μηχανισμός, όμως, παροχής βοήθειας θα υπόκειτο στις διαισθητικές διαδικασίες της Κοινωνίας των Εθνών, καθιστώντας την αποτελεσματικότητά του εκ προοιμίου προβληματική. Η σοβιετική κυβέρνηση απάντησε στη νέα αγγλο-γαλλική πρόταση με το ακόλουθο κείμενο, το οποίο παρουσιάζουμε όπως ακριβώς εστάλη στις αντίστοιχες διπλωματικές υπηρεσίες των ανωτέρω κρατών:

ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΣΣΔ ΣΤΗΝ ΑΓΓΛΟ-ΓΑΛΛΙΚΗ ΠΡΟΤΑΣΗ
ΤΗΣ 26ης ΜΑΪΟΥ
ΕΠΙΔΟΘΗΚΕ ΤΗΝ 02α ΙΟΥΝΙΟΥ

Οι κυβερνήσεις της Μεγάλης Βρετανίας, της Γαλλίας και της ΕΣΣΔ, αναζητώντας την αποτελεσματική εφαρμογή των αρχών αμοιβαίας βοήθειας εναντίον της επιθετικότητας, που υιοθετήθηκαν από την Κοινωνία των Εθνών, κατέληξαν στην ακόλουθη συμφωνία.

§ 1.

Η Γαλλία, η Αγγλία και η ΕΣΣΔ δεσμεύονται να παράσχουν η μία στην άλλη άμεση πολύπλευρη και αποτελεσματική βοήθεια εάν ένα εκ αυτών των κρατών εισέλθει σε στρατιωτικές εχθροπραξίες με μια ευρωπαϊκή δύναμη ως αποτέλεσμα είτε:

1. επίθεσης αυτής της δύναμης εναντίον οιαδήποτε εκ των τριών κρατών, είτε:
2. επίθεσης αυτής της δύναμης εναντίον του Βελγίου, της Ελλάδος, της Τουρκίας, της Ρουμανίας, της Πολωνίας, της Λετονίας, της Εσθονίας, της Φινλανδίας, εν σχέσει με τις οποίες έχει συμφωνηθεί μεταξύ της Αγγλίας, της Γαλλίας και της ΕΣΣΔ ότι δεσμεύονται να υπερασπίσουν αυτές τις χώρες από την επιθετικότητα, είτε:
3. ως απόρροια βοήθειας που παραχωρήθηκε από ένα εκ των τριών αυτών κρατών υπέρ τρίτης ευρωπαϊκής δύναμης, η οποία αιτήθηκε

47 Το έγγραφο αυτό προέρχεται από τα αποχαρακτηρισμένα έγγραφα της Υπηρεσίας Εξωτερικών Πληροφοριών της Ρωσικής Ομοσπονδίας (СВР России, Служба внешней разведки Российской Федерации). Το έγγραφο δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα στο περιοδικό (Παπαδάτος 2019: 198, 199).

48 *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, ό.π., Vol. V. σ. 679-680.

αυτή τη βοήθεια προκειμένου να αντισταθεί στην παραβίαση της ουδετερότητας της.

§ 2.

Τα τρία κράτη θα συμφωνήσουν το συντομότερο δυνατόν για τις μεθόδους, τις μορφές και την έκταση της βοήθειας που πρέπει να παραχωρηθεί από αυτά δυνάμει της §1.

§ 3.

Σε περίπτωση που ανακύψουν περιστάσεις οι οποίες, κατά τη γνώμη των συμβαλλομένων μερών, συνιστούν απειλή επίθεσης εκ μέρους οιασδήποτε ευρωπαϊκής δύναμης, τα τρία κράτη θα ξεκινήσουν άμεσες διαβουλεύσεις για να μελετήσουν την κατάσταση και, σε περίπτωση ανάγκης, να καθορίσουν από κοινού τη στιγμή ενεργοποίησης του μηχανισμού παροχής αμοιβαίας βοήθειας και τον τρόπο εφαρμογής του ανεξάρτητα από τις οποιεσδήποτε διαδικασίες λήψης αποφάσεων εντός της Κοινωνίας των Εθνών.

§ 4.

Τα τρία κράτη κοινοποιούν το ένα στο άλλο, βάσει του πνεύματος των δεσμεύσεων που μνημονεύονται στην §1, τα κείμενα όλων των δεσμεύσεων τους απέναντι στα ευρωπαϊκά κράτη. Εάν ένα εξ αυτών προβλέψει τη δυνατότητα λήψης νέων δεσμεύσεων ανάλογου χαρακτήρα στο μέλλον, αυτό το κράτος θα διαβουλευτεί εκ των προτέρων με τα άλλα δύο κράτη και θα τα ενημερώσει για το περιεχόμενο –κείμενο– της εγκριθείσας συμφωνίας.

§ 5.

Τα τρία κράτη δεσμεύονται, σε περίπτωση διεξαγωγής κοινών δράσεων κατά της επιθετικότητας επί τη βάση της §1, να μην συνομολογήσουν ανακωχή ή ειρήνη παρά μόνο δια κοινής συμφωνίας.

§ 6.

Η παρούσα συνθήκη τίθεται σε ισχύ ταυτόχρονα με τη συμφωνία που προβλέπεται να συναφθεί δυνάμει της §2.

§ 7.

Η παρούσα συνθήκη θα τεθεί σε ισχύ για περίοδο πέντε ετών από τούδε και στο εξής. Τουλάχιστον έξι μήνες πριν από τη λήξη αυτής της προθεσμίας, τα τρία κράτη θα συζητήσουν εάν είναι επιθυμητό να την ανανεώσουν με ή χωρίς τροποποιήσεις.⁴⁹

Η σοβιετική αυτή πρόταση έκανε σαφείς παραχωρήσεις στην Αγγλία και τη Γαλλία με σκοπό να αποσπάσει *quid pro quo* (αντισταθμίσματα) στην περιοχή της Βαλτικής. Τα βαλτικά εδάφη αποτελούσαν νευραλγικό γεωγραφικό χώρο, ικανό να μετατραπεί σε ναζιστικό ορμητήριο κατά της ΕΣΣΔ ανά πάσα στιγμή. Αυτός ήταν ο λόγος που η Μόσχα αποφάσισε, σε περίπτωση επίθεσης της ναζιστικής Γερμανίας, να παράσχει άμεση και πλήρη βοήθεια στο Βέλγιο, στην Ελλάδα, στην Τουρκία, στη Ρουμανία, στην Πολωνία, στη Λετονία, στην Εσθονία και στη Φινλανδία. Η παράγραφος 1.3 της

49 ΑΒΠ ΡΦ, 06/1α/26/18, φ. 146-147. Δακτυλογραφημένο ρωσικό κείμενο.

ανωτέρω πρότασης προέβλεπε δε και δυνατότητα παροχής βοήθειας σε τρίτη ουδέτερη ευρωπαϊκή δύναμη: Πρόκειται για την προσπάθεια της εδαφικής ακεραιότητας της Ολλανδίας και της Ελβετίας, κατόπιν σχετικής πρότασης των Δυτικών δυνάμεων. Η μόνη σοβιετική προϋπόθεση ήταν η υπέρβαση των ατέρμονων νομικών διοικητικών διαδικασιών της ΚτΕ και η συνακόλουθη υπογραφή στρατιωτικών δεσμεύσεων υπό τη μορφή πενταετούς διεθνούς συνθήκης. Το ουσιώδες πολιτικό ζήτημα, όμως, εξάγεται από τη συνδυαστική ανάγνωση των παραγράφων 1, 2 και 6 του ανωτέρω σχεδίου. Η Σοβιετική Ένωση πρότεινε στη Δύση την υπογραφή μιας στρατιωτικής σύμβασης ταυτόχρονα με τη συνθήκη αμοιβαίας βοήθειας.

Στις 15 Ιουνίου 1939, οι κυβερνήσεις της Αγγλίας και της Γαλλίας επαναξιολόγησαν τις σοβιετικές προτάσεις, δηλώνοντας ότι, σε περίπτωση επίθεσης εναντίον της Βαλτικής, ήταν έτοιμες να ξεκινήσουν διαβουλεύσεις με τη Σοβιετική Ένωση για την πιθανότητα παροχής βοήθειας.⁵⁰ Την επομένη, η σοβιετική κυβέρνηση απάντησε ότι οι κυβερνήσεις της Αγγλίας και της Γαλλίας θεωρούν ότι:

[...] η Σοβιετική Ένωση οφείλει να παράσχει άμεση βοήθεια στην Πολωνία, στη Ρουμανία, στο Βέλγιο, στην Ελλάδα και στην Τουρκία σε περίπτωση εισβολής του επιτιθέμενου εναντίον τους και εμπλοκής της Αγγλίας και της Γαλλίας σε πόλεμο, ενώ η Αγγλία και η Γαλλία δεν δεσμεύονται να παράσχουν άμεση βοήθεια στη Σοβιετική Ένωση, σε περίπτωση που η ΕΣΣΔ εμπλακεί σε πόλεμο με τον επιτιθέμενο εν σχέσει με την εισβολή του τελευταίου στα εδάφη της Λετονίας, της Εσθονίας και της Φινλανδίας που συνορεύουν με την ΕΣΣΔ.

Η σοβιετική κυβέρνηση δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να συμφωνήσει με αυτό καθώς δεν μπορεί να συμφιλιωθεί με την ταπεινωτική και άνιση κατάσταση στην οποία θα περιπέσει εφεξής η Σοβιετική Ένωση.

Η απόρριψη της εγγύησης [ασφάλειας] της Εσθονίας, της Λετονίας και της Φινλανδίας από τις αγγλο-γαλλικές προτάσεις οφείλεται στην απροθυμία των χωρών αυτών να δεχθούν μια τέτοια εγγύηση [...].⁵¹

Η απάντηση αυτή ήταν εξαιρετικής σημασίας διότι συνέδεε δύο συγκοινωνούντα ζητήματα: Την αντιφατική τακτική της Αγγλίας και της Γαλλίας απέναντι στην ΕΣΣΔ –λεκτική καταδίκη της Γερμανίας χωρίς την ανάλογη βούληση λήψης δεσμευτικών στρατιωτικών ενεργειών από κοινού με την ΕΣΣΔ– με την πολιτική των βαλτικών κρατών. Αξίζει να υπενθυμίσουμε ότι στις 31 Μαΐου 1939 υπεγράφη σύμφωνο μη επίθεσης μεταξύ της Δανίας και της Γερμανίας. Στις 7 Ιουνίου 1939 υπεγράφησαν δύο επιπλέον σύμφωνοι μη επίθεσης: Το πρώτο μεταξύ της Εσθονίας και της Γερμανίας και το δεύτερο μεταξύ της Λετονίας και της Γερμανίας. Ωστόσο, η επιθετική εξωτερική πολιτική του Γ' Ράιχ ενεργοποίησε το αντιφασιστικό κίνημα σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, αναγκάζοντας το Λονδίνο και το Παρίσι να κάνουν κάποιους συμβιβασμούς. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό να τονιστεί ότι η ναζιστική διπλωματία κινείται

50 *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, ό.π., Vol. VI, σ. 33-41, 79, 115-120.

51 *ΑΒΠ ΡΦ*, 06/16/27/4, φ. 69-70. Ρωσικό δακτυλογραφημένο κείμενο.

μέσω της δημιουργίας διαδοχικών τετελεσμένων (*faits accomplis*) που παραβίαζαν *de jure* τα ευρωπαϊκά σύνορα, όπως αυτά είχαν διαρρυθμιστεί από τη συνθήκη των Βερσαλλιών. Οι πρώτες πράξεις της εξωτερικής πολιτικής του Χίτλερ στέφθηκαν από επιτυχία δίχως την άμεση προσφυγή στον πόλεμο, χωρίς την κήρυξη πολέμου. Έτσι ακριβώς κατάφερε να επεκτείνει σημαντικά τα σύνορα του γερμανικού Ράιχ, όπως μαρτυρεί άλλωστε η περίπτωση της προσάρτησης (*Anschluss*) της Αυστρίας από τη ναζιστική Γερμανία (1938).

Μετά το πέρας των ανωτέρω διαπραγματεύσεων, η Αγγλία και η Γαλλία συμφώνησαν να συμπεριληφθούν η Φινλανδία, η Εσθονία και η Λετονία σε ένα ειδικό μυστικό πρωτόκολλο και να δεχτούν ως απαράδεκτη κάθε ξεχωριστή συνολομολόγηση ειρήνης με τον επιτιθέμενο. Αρνήθηκαν, όμως, να κινηθούν εναντίον του Βερολίνου σε περίπτωση έμμεσης επίθεσης εις βάρος της Βαλτικής, διακήρυτταν δηλαδή ότι δεν είχαν αρμοδιότητα ενώπιον της χρήσης «μη εμπόλεμων» –*stricto sensu*– εργαλείων, όπως αυτών που είχαν πρόσφατα χρησιμοποιηθεί στη Σουδητία (Τσεχοσλοβακία) και την Αυστρία. Η ενδεχόμενη –ηθελημένη ή επιβαλλόμενη– φιλο-ναζιστική κατεύθυνση των χωρών της Βαλτικής χερσονήσου άφησε ασυγκίνητες τις διπλωματικές αντιπροσωπείες της Δύσης. Η έννοια «έμμεση επίθεση» συγκεκριμενοποιήθηκε από τη Σοβιετική Ένωση την 9η Ιουλίου 1939, όταν προτάθηκε η υπογραφή ενός συμπληρωματικού εμπιστευτικού Πρωτοκόλλου μεταξύ ΕΣΣΔ-Μεγάλης Βρετανίας-Γαλλίας για την παροχή αμοιβαίας υλικής βοήθειας:

ΣΧΕΔΙΟ ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΗΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ

Οι τρεις συμβαλλόμενες κυβερνήσεις συμφώνησαν ότι:

1) Το Άρθρο 1 της Συνθήκης που υπογράφεται σήμερα εξ αυτών, θα ισχύει προς τα ακόλουθα ευρωπαϊκά κράτη: Τουρκία, Ελλάδα, Ρουμανία, Πολωνία, Βέλγιο, Εσθονία, Λετονία, Φινλανδία, Ελβετία, Ολλανδία.

2) Αναφορικά με τις δυο τελευταίες χώρες (Ελβετία, Ολλανδία), η Συνθήκη θα τεθεί σε ισχύ μόνο εάν και όταν η Πολωνία και η Τουρκία θα συνολομολογήσουν με την ΕΣΣΔ το σύμφωνο αλληλοβοήθειας.

3). Ο όρος «έμμεση επίθεση» αφορά την πράξη, στην οποία ένα εκ των ανωτέρω κρατών συμφωνεί υπό την απειλή βίας από μια άλλη δύναμη, είτε χωρίς τέτοια απειλή, και η οποία επιφέρει τη χρήση επικράτειας και δυνάμεων αυτού του κράτους για επίθεση εναντίον του ή εναντίον ενός από τα συμβαλλόμενα μέρη – επιφέρει κατ' επέκταση [είτε] την απώλεια της ανεξαρτησίας αυτού του κράτους είτε την παραβίαση της ουδετερότητάς του.

Η ως άνω λίστα μπορεί να αναθεωρηθεί με τη σύμφωνη γνώμη και των τριών συμβαλλόμενων Κυβερνήσεων.

Το παρόν επιπρόσθετο πρωτόκολλο είναι εμπιστευτικό.⁵²

52 ΑΒΠ ΡΦ, 06/16/27/4, φ. 111. Δακτυλογραφημένο ρωσικό κείμενο.

Όταν το πλαίσιο της ενδεχόμενης πολιτικής συμφωνίας καθορίστηκε, χρειάστηκε να συγκεκριμενοποιηθεί η τεχνική εφαρμογή των αποφάσεων στο ανώτατο στρατιωτικό επίπεδο. Οι σοβιετικές διαπραγματεύσεις με τους Βρετανούς και τους Γάλλους διήρκεσαν περίπου πέντε μήνες (Μάρτιος-Αύγουστος 1939). Εν τω μεταξύ, παρόλο που η Μόσχα είχε καλέσει επισήμως τον Άγγλο Υπουργό Εξωτερικών, ουδείς Άγγλος πολιτικός είχε λάβει την πρωτοβουλία να μεταβεί στην ΕΣΣΔ. Όταν οι στρατιωτικές αποστολές της Βρετανίας και της Γαλλίας αποφάσισαν τελικά να παραβρεθούν στη Μόσχα, προτίμησαν να αποφύγουν την αεροπορική πτήση και να ταξιδέψουν με πλοίο κωλυσιεργώντας εμφατικά τις όλες διαδικασίες. Η προκλητική έλλειψη της αίσθησης του κατεπείγοντος καθ' όλη τη διάρκεια των επίπονων διαπραγματεύσεων επιβεβαίωσε για ακόμα μια φορά τις –όχι αβάσιμες– υποψίες του Στάλιν ότι οι συζητήσεις της Δύσης με την ΕΣΣΔ δεν ήταν πάρα ένα «προπέτασμα καπνού» –ένα παράπλευρο διπλωματικό εργαλείο– που είχε ως αντικειμενικό πολιτικό στόχο την εξώθηση του Χίτλερ στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων μέσω της παρελκυστικής απειλής σύναψης συμμαχίας με τους Σοβιετικούς. Με άλλα λόγια, η ανώτατη σοβιετική ηγεσία ερμήνευσε την προκλητική κωλυσιεργία της Δύσης ως μια προσπάθεια εμπέδωσης, αν όχι επαναδημιουργίας επί τα χείρω, του πνεύματος του Μονάχου. Αυτό ακριβώς το μήνυμα μεταδόθηκε με σαφήνεια και από τον σοβιετικό τύπο. Στις 2 Αυγούστου το ειδησεογραφικό πρακτορείο TASS έγραψε: «[...] Ένας από τους λόγους για την καθυστέρηση στις διαπραγματεύσεις είναι ότι η αγγλο-γαλλική συνταγή αφήνει [...] ένα κενό στον επιτιθέμενο [...]».⁵³

Η αποτυχία των κυβερνήσεων της Βρετανίας και της Γαλλίας να διασφαλίσουν τη σοβιετική υποστήριξη στη μάχη κατά του χιτλερισμού, μέσω μιας δεσμευτικής στρατιωτικής συμφωνίας, είναι δίχως αμφιβολία μια από τις βασικές αιτίες έναρξης του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Η μυστική αγγλο-γερμανική διπλωματία

Στις 8 Ιουνίου του 1939, ο Τσάμπερλεϊν ανάφερε στον Γερμανό δικηγόρο και διπλωμάτη Τροτ Ζου Σολτς⁵⁴ ότι «το ευρωπαϊκό πρόβλημα θα μπορούσε να επιλυθεί μόνο από τον άξονα Βερολίνου-Λονδίνου».⁵⁵ Ο συντηρητικός πολιτικός Χάντσον⁵⁶, κοινοβουλευτικός γραμματέας του βρετανικού Τμήματος εξωτερικού εμπορίου, εισηγήθηκε την εκπόνηση ενός μακρόπνοου βρετανο-γερμανικού οικο-

53 Σοβιετική εφημερίδα *Ιζβέστια* (Известия), 2 Αυγούστου 1939.

54 Ο Φρίντριχ Σολτς (Friedrich Adam von Trott zu Solz, 1909-1944) ήταν Γερμανός δικηγόρος και διπλωμάτης που συμμετείχε στη συντηρητική και καθυστερημένη αντίσταση στον Χίτλερ. Μαζί με τον Κλάους Στάουφενμπεργκ (Claus von Stauffenberg) και άλλους στρατιωτικούς που εναντιώθηκαν στον Χίτλερ όταν η έκβαση του πολέμου είχε ήδη πια κριθεί, συνεργάστηκε στο σχέδιο της 20ής Ιουλίου (Επιχείρηση Βαλκυρία). Επρόκειτο, σε περίπτωση επιτυχίας του πραξικοπήματος, να διοριστεί Υπουργός Εξωτερικών προκειμένου να διεξάγει διαπραγματεύσεις με τους Δυτικούς Συμμάχους.

55 *Documents on German Foreign Policy*, Series D, Vol. VI, σ. 682.

56 Ο Ρόμπερτ Χάντσον (Robert Spear Hudson, 1ος Viscount Hudson, 1886-1957) ήταν πολιτικός του βρετανικού Συντηρητικού Κόμματος, ο οποίος κατείχε πολλές υπουργικές θέσεις κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

νομικού προγράμματος που στόχευε να διαμοιραστούν μεταξύ Λονδίνου και Βερολίνου οι αγορές της Κίνας και της ΕΣΣΔ. Ειδικότερα, τον Ιούλιο του 1939, η βρετανική κυβέρνηση πρότεινε στη ναζιστική Γερμανία μια αγγλογερμανική συνεργασία «για την υιοθέτηση μακρόπνοων πλάνων που θα άνοιγαν παγκόσμιες αγορές και θα εκμεταλλεύονταν τις ήδη υπάρχουσες». (*Documents and Materials Relating to the Eve of the Second World War: 73*)

Η προοπτική οικονομικής συνεργασίας μεταξύ Αγγλίας και Γερμανίας ξεπερνούσε, όμως, την οικονομική σφαίρα. Το Λονδίνο πρότεινε την υπογραφή ενός συμφώνου μη επίθεσης και τη ρύθμιση των αποικιακών ζητημάτων μέσω της δημιουργίας ευρείας αφρικανικής ζώνης με τη Γερμανία, καθώς και τη σύναψη σειράς άλλων διμερών συμφωνιών που θα παραχωρούσαν την πρόσβαση της ναζιστικής Γερμανίας σε πρώτες ύλες και τον έλεγχο της ανατολικής και νοτιοανατολικής Ευρώπης, μετατρέποντας τες σε σφαίρα επιρροής του Βερολίνου. Εάν η Βρετανία και η Γερμανία κατάφερναν να καταλήξουν σε συμφωνία, τότε η Αγγλία θα παραιτείτο από τις δεσμεύσεις που είχε αναλάβει υπέρ της Πολωνίας. Ο Γερμανός πρεσβευτής στο Λονδίνο Ντίρκσεν⁵⁷ ανέφερε σχετικά με αυτό το ζήτημα ότι: «Ο Σερ Γουίλσον⁵⁸ ανέφερε μετά βεβαιότητας στον Γερμανό αντιπρόσωπο Βόχλτχατ⁵⁹ ότι η σύναψη συνθήκης μη επίθεσης θα επέτρεπε στην Αγγλία να απαλλαγεί από τις δεσμεύσεις που είχε αναλάβει υπέρ της Πολωνίας.» (*Documents and Materials Relating to the Eve of the Second World War: 73*)

Επιπροσθέτως, η βρετανική κυβέρνηση υποσχέθηκε να διακόψει, σε μια τέτοια περίπτωση, τις διαπραγματεύσεις με την ΕΣΣΔ. Ο Γερμανός πρέσβης στο Λονδίνο Ντίρκσεν ανέφερε ως προς αυτό ότι: «οι επαφές που δημιουργήθηκαν με άλλες χώρες κατά τους πρόσφατους μήνες δεν ήταν τίποτα άλλο παρά εφεδρικό μέσο για έναν συμβιβασμό με τη Γερμανία και οι επαφές αυτές θα εκλείψουν όταν θα έχει ολοκληρωθεί ο μόνος σημαντικός αντικειμενικός σκοπός που αξίζει τον κόπο: Η συμφωνία με τη Γερμανία». (*Documents and Materials Relating to the Eve of the Second World War: 73*)

Το 1938, η Ιαπωνία εισέβαλε σε σοβιετικό έδαφος στην επαρχία της Λίμνης Χασάν κοντά στο Βλαδιβοστόκ. Η επίθεση απωθήθηκε, ωστόσο, το Τόκιο επανέλαβε τις επιθετικές ενέργειές του, τον Μάιο του 1939, εναντίον των εδαφών της Λαϊκής Δημοκρατίας της Μογγολίας, η οποία είχε συνάψει, από το 1936, συμφωνία αμοιβαίας βοήθειας με την ΕΣΣΔ. Η ιαπωνική επίθεση έλαβε χώρα στην περιοχή του ποταμού Χαλχίν Γκόλ. Το συνοριακό αυτό πρόβλημα σχετιζόταν άμεσα με την κατάληψη της Μαντζουρίας από την Ιαπωνία το 1931, ένα γεγονός που σηματοδότησε την έναρξη επεκτατικών ιαπωνικών ενεργειών εναντίον των ανατολικών συνόρων της ΕΣΣΔ. Η Μαντζουρία, ή αλλιώς Μαντσουκούο, κατά τη ρητορική των

57 Ο Εντουαρντ Ντίρκσεν (Eduard Willy Kurt Herbert von Dirksen, 1882-1955) ήταν Γερμανός διπλωμάτης, ο οποίος διετέλεσε πρεσβευτής του Γ' Ράιχ στη Μεγάλη Βρετανία κατά την περίοδο 1938-1939.

58 Ο παρασημοφορημένος Σερ Γουίλσον (Sir Horace John Wilson, 1882-1972) ήταν ανώτερος αξιωματούχος της βρετανικής κυβέρνησης, ο οποίος διαδραμάτισε βασικό ρόλο στην κυβέρνηση του πρωθυπουργού Τσάμπερλεϊν (Neville Chamberlain) κατά την περίοδο του «κατευνασμού».

59 Ο Χέλμουτ Βόχλτχατ (Helmuth C. H. Wohlthat, 1893 - 1982) ήταν υψηλόβαθμος Γερμανός δημόσιος υπάλληλος κατά τη διάρκεια της ναζιστικής εποχής. Ήταν κυρίως υπεύθυνος για το εξωτερικό εμπόριο και τη διαχείριση συναλλάγματος.

Ιαπώνων μιλιταριστών, ήταν μια εδαφική περιοχή που ελεγχόταν απόλυτα από το Τόκιο. Σύμφωνα με τους Ιάπωνες, ο ποταμός Χαλχίν Γκόλ ήταν το σύνορο μεταξύ της Μογγολίας και της Μαντζουρίας. Η σοβιετική ηγεσία θεώρησε ότι η αιτία της σύγκρουσης απέρρεε από την ιμπεριαλιστική διάθεση της Ιαπωνίας να χρησιμοποιήσει την Μογγολία ως ορμητήριο προκειμένου να εισβάλει εν συνεχεία εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης.

Η ενδεχόμενη αναγνώριση του ποταμού Χαλχίν Γκόλ ως συνοριακή γραμμή μεταξύ Μογγολίας και Μαντσουκούο θα σήμαινε πρακτικά ιαπωνική διεμβόλιση της ανατολικής γραμμής ασφαλείας του σοβιετικού κράτους, στον βαθμό όπου η Μογγολία αποτελούσε μια εδαφική οντότητα που ελεγχόταν από τη Μόσχα. Αυτός ήταν και ο λόγος που το Κρεμλίνο αναγνώριζε τα σχετικά σύνορα μεταξύ των δύο ανωτέρω εδαφικών περιφερειών 20 με 25 χιλιόμετρα ανατολικότερα από τον ποταμό Χαλχίν Γκόλ. Η διπλωματική κρίση της Τιαντζίν προκλήθηκε, τον Ιούνιο του 1939, μετά τον αποκλεισμό των βρετανικών αποικιών από τον Ιαπωνικό στρατό στο βορειοδυτικό λιμάνι της Τιαντζίν. Στις 15 Ιουλίου 1939, οι διαπραγματεύσεις μεταξύ Ιαπωνίας και Βρετανίας ξεκίνησαν προκειμένου να αποκλιμακωθεί η ένταση μεταξύ των δύο πλευρών. Η συμφωνία Αρίτα-Κρέγκι,⁶⁰ όπως ονομάστηκε από τα ονόματα του υπουργού εξωτερικών της Ιαπωνίας και του Βρετανού πρεσβευτή της Μεγάλης Βρετανίας στην Ιαπωνία, κατέληξε με μονομερή παραχώρηση της Αγγλίας στους Ιάπωνες: Το Λονδίνο διατεινόταν ότι η αυτοκρατορική Ιαπωνία θα έπρεπε να αφεθεί ελεύθερη για να φέρει εις πέρας «την αποστολή» της. Για τους ηγέτες της ΕΣΣΔ, αυτή η απόφαση ισοδυναμούσε με εξασφάλιση των ιαπωνικών στρατευμάτων στην Κίνα με απώτερο σκοπό τη χρησιμοποίησή τους για την κατάληψη της Μογγολίας. Μια τέτοια προοπτική θα ενθάρρυνε την ιαπωνική επιθετικότητα εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης. Υπό αυτό το πλαίσιο, η ανώτατη σοβιετική ηγεσία δεν είχε κανένα λόγο να ελπίζει στη μεταστροφή των ιθυνόντων της βρετανικής και γαλλικής πολιτικής. Για τους Σοβιετικούς, ήταν επιτακτικό να αναζητηθεί πολύτιμος χρόνος προετοιμασίας ενόψει ενός επικείμενου πολέμου σε δύο μέτωπα – ένα δυτικό (Γερμανία) και ένα ανατολικό (Ιαπωνία).

Υπό το φως των ανωτέρω τεκμηρίων δεν είναι διόλου παράδοξη η καχυποψία της ΕΣΣΔ απέναντι στη Δύση. Όπως έγραψε ο Σούριτς, στις 25 Ιουλίου 1939, σε επιστολή που επιδόθηκε στο Λαϊκό Επιτροπάτο Εξωτερικών της ΕΣΣΔ, η γαλλική κοινωνία βρέθηκε σε «εξαιρετική αμηχανία και ανησυχία» σε σχέση με το «διπλό παιχνίδι» της βρετανικής κυβέρνησης κατά τη διάρκεια των συνομιλιών της Μόσχας για την αντιμετώπιση της επιθετικότητας στην Ευρώπη. Όπως έγραψε ο σοβιετικός διπλωμάτης:

Κάθε ειλικρινής υποστηρικτής της συμφωνίας μαζί μας αναρωτιέται τι εμπιστοσύνη μπορεί να έχει η Μόσχα στους διαπραγματευτές, όταν κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων δημιουργείται γέφυρα για μια συμφωνία με τη Γερμανία και κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής

60 Ο Σερ Ρόμπερτ Κρέγκι (Robert Leslie Craigie, 1883-1959) ήταν ο Βρετανός πρέσβης στην Ιαπωνία από το 1937 έως το 1941. Ο Χαχίρο Αρίτα (Arita Hachirō, 1884-1965) ήταν Ιάπωνας πολιτικός και διπλωμάτης που υπηρέτησε ως Υπουργός Εξωτερικών για τρεις θητείες.

σύγκρουσης μεταξύ της ΕΣΣΔ και της Ιαπωνίας δίδονται επαίσχυντα πλεονεκτήματα στην Ιαπωνία.⁶¹

Τα πολιτικά γεγονότα που ακολούθησαν δεν ήταν άνευ συσχέτισεως με την αποτυχία των διπλωματικών διεργασιών μεταξύ Αγγλίας, Γαλλίας και Σοβιετικής Ένωσης. Η σοβιετική κυβέρνηση αντιλήφθηκε το διττό πολιτικό παίγνιο που διαδραματιζόταν ενώπιόν της. Η ακόλουθη μαρτυρία του Γιουγκοσλάβου Πρέσβη στη Μόσχα, Μίλαν Γκαβρίλοβιτς⁶², αναφορικά με συζήτηση που είχε με τον Στάλιν για τα ανωτέρω γεγονότα, είναι ενδεικτική. Η δήλωση αυτή έγινε στην Άγκυρα, στις 16 Ιουνίου 1941, και καταγράφηκε από τον Ρόμπερτ Κέλι⁶³, πρώτο γραμματέα της αμερικάνικης πρεσβείας στην Τουρκία. «Ο Κύριος Γκαβρίλοβιτς», έγραψε ο Κέλι στην αναφορά του:

είπε ότι σε συζήτηση που είχε με τον Στάλιν, ο τελευταίος αναφέρθηκε στις διαπραγματεύσεις με τους Συμμάχους πριν την υπογραφή του συμφώνου μη επίθεσης μεταξύ της Σοβιετικής Ένωσης και της Γερμανίας. Ο Στάλιν είχε αναφέρει ότι το γεγονός, ότι οι συμμαχικοί διαπραγματευτές ήταν κατώτεροι αξιωματούχοι χωρίς πλήρη εξουσιοδότηση [για τη διεξαγωγή διαπραγματεύσεων], η συμπεριφορά της Πολωνίας που αρνήθηκε να συναινέσει στη διέλευση των ρωσικών στρατευμάτων ή στην πτήση ρωσικών αεροσκαφών πάνω από την Πολωνία, η στάση της Διοίκησης του Γαλλικού Στρατού που υπέδειξε ότι η Γαλλία σχεδίαζε να παραμείνει πίσω από τη γραμμή Μαζινό και να μην διεξάγει καμία επιθετική επιχείρηση εναντίον της Γερμανίας, κατέστησε σαφές στη σοβιετική κυβέρνηση ότι η σύναψη οιασδήποτε συνθήκης με τους Συμμάχους θα κατέληγε στο να αναλάβει η Σοβιετική Ένωση το πλήρες φορτίο της γερμανικής επιθετικότητας, σε μια στιγμή όπου η Σοβιετική Ένωση δεν ήταν σε θέση να αντιμετωπίσει τη γερμανική επίθεση [...].⁶⁴

Η ναζιστική Γερμανία είχε υπογράψει, πριν τη σύναψη του Συμφώνου Μόλοτοφ-Ρίμπεντροπ, το γερμανο-πολωνικό σύμφωνο μη επιθετικότητας (26 Ιανουαρίου 1934), τη γερμανο-δανική συμφωνία μη επίθεσης (31 Μαΐου 1939), και τις δύο συνθήκες μη επίθεσης με την Εσθονία και τη Λετονία (7 Ιουνίου 1939). Η πολιτική «κατευνασμού» του Χίτλερ από τις μεγάλες Δυτικές δυνάμεις ισοδυναμούσε, στις πολιτικές συνθήκες του 1930, με εν λευκώ παρότρυνση της ναζιστικής Γερμανίας για εξάπλωσή της προς την Ανατολή. Το καλοκαίρι του 1938, η Σοβιετική Ένωση αντιμετώπιζε ήδη τα ιαπωνικά στρατεύματα που είχαν εισβάλλει στη Μογγολία:

61 *ΑΒΠ ΡΦ*, 059/01/302/2090, φ. 192.

62 Ο Δρ Μίλαν Γκαβρίλοβιτς (Милан Гаврилович 23 Νοεμβρίου 1882 - 1 Ιανουαρίου 1976) ήταν Γιουγκοσλάβος δικηγόρος και διπλωμάτης, σερβικής καταγωγής.

63 Ο Ρόμπερτ Κέλι (Robert F. Kelley, 1894-1976) ήταν Αμερικανός διπλωμάτης. Ο Κέλι ήταν ακραιφνής αντικομμουνιστής που επηρέασε μια σημαντική γενιά Αμερικανών διπλωματών, μεταξύ των οποίων και ο Τζόρτζ Κέναν (George F. Kennan, 16 Φεβρουαρίου 1904 - 17 Μαρτίου 2005).

64 *Foreign relations of the United States*, 1941, Vol. I, σ. 313-314.

Ο πόλεμος μεταξύ Ιαπωνίας και ΕΣΣΔ διήρκησε από τον Μάιο έως τον Σεπτέμβριο του 1939. Ο κίνδυνος διαμελισμού της σοβιετικής Ρωσίας από δύο μέτωπα ήταν ορατός. Το Σύμφωνο Μόλοτοφ-Ρίμπεντροπ (Αύγουστος 1939), η τελευταία συνθήκη μη επίθεσης που υπέγραψε η ναζιστική Γερμανία πριν την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, αποτέλεσε τη διπλωματική απάντηση της Μόσχας στις χώρες της Δύσης. Στόχος: η αποφυγή έκθεσης της ΕΣΣΔ σε δύο μέτωπα, η καθυστέρηση της γερμανικής επίθεσης εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης και τελικώς η σοβιετική πρόταση υπαγωγής των εθνικών διαφορών στον ρεαλισμό της ισορροπίας δυνάμεων, απαρέγκλιτη αρχή κάθε σχετικώς σταθερού συστήματος διεθνών κρατικών σχέσεων.

Συμπεράσματα

Η ΕΣΣΔ υπό την καθοδήγηση του Πανενωσιακού Κομμουνιστικού Κόμματος Μπολσεβίκων⁶⁵ συνέβαλε τα μέγιστα στη συντριβή των ναζιστών. Στο Ανατολικό Μέτωπο καταστράφηκαν ολοσχερώς 607 γερμανικές μεραρχίες. Ο Κόκκινος Στρατός συμμετείχε στην καταστροφή του 90% των ενόπλων δυνάμεων του Γ' Ράιχ. 28 εκατομμύρια Σοβιετικοί θυσιάστηκαν για την απελευθέρωση της ΕΣΣΔ και της Ευρώπης, τη στιγμή που οι Βρετανοί θρήνησαν κατά προσέγγιση 375.000 ανθρώπους και οι Γάλλοι 405.000 αντίστοιχα. Έως το 1944 ο Κόκκινος Στρατός αντιμετώπιζε τη Βέρμαχτ και τα SS ουσιαστικά μόνος. Μόνο όταν τον Ιούνιο του 1944 κατέστη σαφές ότι η ΕΣΣΔ θα μπορούσε να καταλάβει, από μόνη της, τη Γερμανία επιχειρήθηκε επιτυχώς η δυτική απόβαση στη Νορμανδία. Η κατοχή σοβιετικών εδαφών από τα ναζιστικά στρατεύματα ανέδειξε ταυτόχρονα τη φρικαλεότητα του ναζιστικού καθεστώτος, το οποίο αιματοκύλησε κυριολεκτικά των ανθρωπότητα. Στην παρούσα μελέτη δεν επιλέξαμε να παρουσιάσουμε τα γεγονότα με θεωρησιακό τρόπο. Υπάρχουν στην εποχή μας ιστορικές προσεγγίσεις που επιχειρούν να αναδείξουν τα γεγονότα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, και εν προκειμένω τις διπλωματικές διεργασίες του, μέσω συγκεκριμένων θεωρητικών σχημάτων. Επί παραδείγματι, οι ακόλουθες κατηγοριοποιήσεις χρησιμοποιούνται συχνά από μελετητές για την ανάδειξη των γεγονότων της περιόδου 1938-1945: α) η «κεφαλαιοκρατική ελευθερία» εις βάρος του «κεντρικά σχεδιασμένου δογματισμού», β) η «δημοκρατική αντιπροσωπευτική αρχή» κατά των «μονοκομματικών κρατικών δομών» και, τέλος, γ) ο «πολιτισμικός πλουραλισμός» της Δύσης κατά του «ολοκληρωτισμού» της Ανατολής. Οι ανωτέρω προσεγγίσεις, παρά την προσπάθεια να παραμείνουν στον χώρο της ιστορίας, βρίσκονται στην

65 Τον Μάρτιο του 1918 το Ρωσικό Σοσιαλδημοκρατικό Εργατικό Κόμμα μετονομάστηκε σε Ρωσικό Κομμουνιστικό Κόμμα Μπολσεβίκων [Российская коммунистическая партия – РКП(б)]. Τον Δεκέμβριο του 1925, κατά τις εργασίες του 14ου Συνεδρίου του Ρωσικού Κομμουνιστικού Κόμματος αποφασίστηκε η υιοθέτηση νέου προγράμματος για την οικοδόμηση του σοσιαλισμού. Οι σοβιετικές δημοκρατίες μετονομάστηκαν σε Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών και το Ρωσικό Κομμουνιστικό Κόμμα Μπολσεβίκων μετονομάστηκε αντιστοίχως σε Πανενωσιακό Κομμουνιστικό Κόμμα (Μπολσεβίκων) – [Всесоюзная Коммунистическая партия (большеви́ков)]. Τον Οκτώβριο του 1952, κατά τη διάρκεια των εργασιών του 19ου Συνεδρίου, το όνομα του σοβιετικού κόμματος άλλαξε εκ νέου σε Κομμουνιστικό Κόμμα Σοβιετικής Ένωσης [Коммунистическая партия Советского Союза – КПСС].

πραγματικότητα υπό την αχλύ της ιδεολογίας, με όλη την αρνητική έννοια που θα μπορούσαμε να προσδώσουμε στον όρο αυτό. Στα περιορισμένα πλαίσια του παρόντος άρθρου επιχειρήθηκε η παρουσίαση και η ανάλυση των γεγονότων της περιόδου 1938-1939 επί τη βάσει πρωτογενούς αρχειακού υλικού. Αυτή η προσέγγιση εντάσσεται στην ιστορία διεθνών σχέσεων των εθνών-κρατών. Ως εκ τούτου, επιχειρήσαμε να αναδείξουμε τις διπλωματικές και γεωπολιτικές αιτίες των διεθνών συμβάντων που εξετάσαμε στην ανά χείρας μελέτη. Μια τέτοια αντιμετώπιση του ζητήματος, δεν δύναται να «απαντήσει» στις φιλοσοφικές ή κοινωνιολογικές «ανάγκες» των στοχαστών, είναι, όμως, σε θέση να καταδείξει επακριβώς τους τρόπους λήψης αποφάσεων από τους ηγέτες των Μεγάλων Δυνάμεων σε συνθήκες κρίσης. Το πραγματικό υπόβαθρο της σοβιετικής νίκης δεν ήταν η αταλάντευτη προσήλωση στο «κομμουνιστικό ιδεώδες» και στην «παγκόσμια επανάσταση». Η λυδία λίθος της επικράτησης του Κόκκινου Στρατού εναντίον της ναζιστικής Γερμανίας και των συμμάχων της ήταν το πνεύμα αλληλεγγύης των σοβιετικών λαών, η αυταπάρνηση των μαχητών του Κόκκινου Στρατού, η άκαμπτη αποφασιστικότητα της σοβιετικής ηγεσίας και φυσικά η υλική προετοιμασία της Σοβιετικής Ένωσης, οικονομικά και υλικοτεχνικά ομιλώντας. Η μαζική έκκληση του Ιωσήφ Στάλιν, την 7η Ιουνίου 1941, στον σοβιετικό λαό δεν έγινε με «ταξικούς» αλλά εθνικούς όρους, θυμίζοντας ότι η παράδοση, με όλη τη θετική αλλά και αρνητική συνδήλωση του όρου, είναι μια μακρόπνοη ιστορική διαδικασία, της οποίας οι συνέπειες ξεπερνούν, πολλές φορές, τις διαθέσεις και τον προγραμματισμό των ηγετών που καλούνται να λάβουν πολιτικές αποφάσεις. Υπό αυτή την έννοια, ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν πράγματι πατριωτικός για τη Σοβιετική Ένωση. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ολοκληρώθηκε στην Ευρώπη οριστικά την 9η Μαΐου 1945⁶⁶ όταν ο χιτλερικός στρατιωτικός «μηχανισμός καταστροφής» συνθηκολόγησε άνευ όρων. Ήταν η στιγμή της οριστικής ήττας «του κατευνασμού» απέναντι στον Χίτλερ. Πρόκειται για την αμετάκλητη καταδίκη του «πνεύματος και του γράμματος» της συνθήκης του Μονάχου αλλά και για τη μεταβατική ιστορική περίοδο που θα οδηγούσε βαθμιαία στον Ψυχρό Πόλεμο.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

Ι. Πρωτότυπες αρχειακές πηγές, Ρωσική Ομοσπονδία:

Архив внешней политики Российской Федерации (АВП РФ) – Αρχεία Εξωτερικής Πολιτικής της Ρωσικής Ομοσπονδίας.

Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ) – Κρατικά Αρχεία της Ρωσικής Ομοσπονδίας.

66 Το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου έλαβε χώρα την 3η Σεπτεμβρίου 1945 μετά τη συνθηκολόγηση της Ιαπωνίας: Είχε μεσολαβήσει η ρίψη ατομικών βομβών από τις ΗΠΑ στη Χιροσίμα, την 6η Αυγούστου 1945, και στο Ναγκασάκι 3 ημέρες αργότερα.

Российского государственного военного архива (РГВА) – Ρωσικά Κρατικά Στρατιωτικά Αρχεία.

Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ) – Ρωσικά Κρατικά Αρχεία Κοινωνικής και Πολιτικής Ιστορίας.

II. Τύπος – Εφημερίδες – Περιοδικά

Правда - Εφημερίδα Πράβντα.

Известия - Εφημερίδα Ιζβέστια.

Παπαδάτος Ν. 2019. «Σοβιετική Διπλωματία (1933-1939): Η ανάσχεση του Lebensraum», *Ουτοπία* τ. 131: 177-215.

III. Αγγλόφωνη και γαλλόφωνη βιβλιογραφία

Bullock A. 1998. *Hitler and Stalin Parallel lives*, Λονδίνο: Fontana Press.

Ferro M. 2010. *Questions sur la Seconde Guerre mondiale*, Βρυξέλλες: André Versaille.

Foreign Office, Department of State (United States) (συλλογικό), *Documents on German Foreign Policy - Series D - Volume VI - March-August 1939*, Λονδίνο: Her Majesty's Stationery Office Publisher.

Hobsbawm E. 1996. *Age of Extremes*, Λονδίνο: Vintage.

Kaufman R. G. 1990. *Arms Control during the Pre-Nuclear Era: The United States and Naval Limitation between the Two World Wars*, Νέα Υόρκη: Columbia University Press.

Keith J. 2010. *MI6: The History of the Secret Intelligence Service 1909-1949*, Λονδίνο: Bloomsbury Publishing.

Kershaw I. & Lewin M. 1997. *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.

Khlevniouk O. 1996. *Le Cercle du Kremlin, Staline et le Bureau Politique dans les années 30: les enjeux du pouvoir*, Παρίσι: Seuil.

Kotkin S. 2017. *Stalin. Waiting for Hitler 1929-1941*, Λονδίνο: Penguin Books.

Liddell Hart B. H. 1973. *Histoire de la Seconde Guerre mondiale*, Παρίσι: Fayard.

Ministère des affaires étrangères (συλλογικό). 1939. *Le Livre Jaune Français, Documents Diplomatiques 1938-1939, Pièces Relatives Aux Événements et Aux Négociations Qui ont précédé L'ouverture Des Hostilités Entre l'Allemagne D'une Part, La Pologne, La Grande-Bretagne et La France D'autre Part*, Παρίσι: imprimerie Nationale.

Ministry of Foreign Affairs of the USSR. 1948. *Documents and Materials Relating to the Eve of the Second World War*, Μόσχα: Foreign Languages Publishing House.

Noakes J. & Pridham G. 1998. *Nazism 1919-1945 Volume 1: The Rise to Power 1919-1934: A Documentary Reader*, Λονδίνο: Liverpool University Press.

Noble G. B., Perkins E. R. & Nuernberger G. A. (επιμ) 1959. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1941, General, The Soviet Union, Volume I*, Ουάσιγκτον: United States Government Printing Office.

Shirer W. L. 1980. *The rise and fall of the Third Reich: A history of Nazi Germany*, Νέα Υόρκη: Simon and Schuster, 1980.

Weinberg. L. G. 1970. *The Foreign Policy of Hitler's Germany: Diplomatic Revolution in Europe, 1933-1936*. Σικάγο: Chicago: University of Chicago Press.

Woodward E. L. (επιμ) 1953. *Documents on British Foreign Policy 1919-1939 (DBFP)*, Third Series, Vol. IV, Λονδίνο: Her Majesty's Stationery Office Publisher.

IV. Ρωσόφωνη βιβλιογραφία

Сиполс В. Я. 1979. *Дипломатическая борьба накануне второй мировой войны*, Μόσχα: Международные отношения.

Сиполс В. Я. (επιμ) 1990. Год кризиса. 1938–1939: *Документы и материалы*, Μόσχα: МИД СССР.

Соцков Л. Ф. (επιμ) 2011. *Агрессия. Рассекреченные документы службы внешней разведки Российской Федерации 1939-1941*, Μόσχα: Рипол Классик.

Киселев, А. Н. 1979. *Полководцы и военачальники Великой Отечественной*, Μόσχα: Молодая гвардия.

Мельтюхов М. И. 2000. *Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939-1941*, Μόσχα: Вече.

Мерников А. 2019. *Вторая мировая война. Иллюстрированная энциклопедия*, Μόσχα: АСТ.

МИД РФ (συλλογικό) 1992. *Документы внешней политики. 1939 год*, Μόσχα: Международные отношения.

Нарочницкая Н. (επцμ) 2009. *Партитура Второй мировой. Кто и когда начал войну*, Μόσχα: Вече.

Панкратова М. & Сиполс В. 1970. *Почему не удалось предотвратить войну. Московские переговоры СССР, Англии и Франции 1939 года*, Μόσχα: Документальный обзор.

Полпреды сообщают (συλλογικό) 1990. *Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией. Август 1939 г. — август 1940 г.*, Μόσχα : Международные отношения.

Рубцов Ю. 2020. *Жуков, Василевский, Рокоссовский. Вершители военных побед*, Μόσχα: Вече.

Торкунова А. В. & Ротфельда А. Д. (επцμ) 2017. *Белые пятна – черные пятна: Сложные вопросы в российско-польских отношениях*, Μόσχα: Аспект Пресс.

Яковлева А. Н. (επцμ) 2004. *Лубянка Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938*, Μόσχα: Международный фонд “Демократия”.

Στα ελληνικά η λέξη «κρίση» συμπεκνώνει τουλάχιστον δύο μεγάλες κατηγορίες νοημάτων. Αφενός, παραπέμπει στις έννοιες της απόφασης, της άποψης ή της γνώμης και, σε στενή συνάφεια με αυτές, στις έννοιες της κριτικής, της αξιολόγησης και της δίκης. Έτσι κάποιος/ου η «κρίση» μπορεί, παραδείγματος χάρη, να επηρεαστεί από την υπερβολική χρήση αλκοόλ· οι δικαστικοί, οι δημόσιοι υπάλληλοι αλλά και τα επιστημονικά άρθρα περνάνε από «κρίση». Αφετέρου, παραπέμπει στις καταστάσεις εκείνες, στις οποίες η αναπαραγωγή της προηγούμενης, της κανονικής ή ομαλής συνθήκης είναι δύσκολη ή αδύνατη. Έτσι, για παράδειγμα, κάνουμε λόγο για «κρίση» άσθματος όταν το αναπνευστικό σύστημα δεν λειτουργεί κανονικά ή για οικονομική «κρίση» όταν το οικονομικό σύστημα δεν αναπαράγει ομαλά τον εαυτό του.

Η πρώτη σημασία προκύπτει από το αρχαιοελληνικό ρήμα «κρίνω», το οποίο αρχικά σήμαινε «διαχωρίζω», αλλά αρκετά νωρίς (στα ομηρικά χρόνια), επίσης, «αποφασίζω». Η δεύτερη σημασία, η οποία είναι και μεταφορική, προκύπτει –σύμφωνα με τους περισσότερους λεξικογράφους– ως μεταφραστικό δάνειο ή αντιδάνειο από τα λατινικά ή τις λατινογενείς γλώσσες. Η «κρίση» έγινε *crisis* (λατ., αγγλ. & ισπ.), *crise* (γαλλ.) και *crisi* (ιταλ.) και κατόπιν «κρίση». Με αυτό τον τρόπο, ενώ τα λατινικά, οι λατινογενείς γλώσσες και τα αγγλικά έχουν δύο όρους για να αποτυπώνουν τις δύο διαφορετικές οικογένειες σημασιών (*iudicium*, *judgement*, *jugement*, *juicio*, *giudizio* για την «κρίση» και *crisis*, *crise*, *crisi* για την «κρίση»), τα ελληνικά περιορίζονται σε μία και μόνη λέξη, την *κρίση*.

Κατά ενδιαφέροντα τρόπο, ήδη από τα αρχαία ελληνικά, μπορούμε να ανιχνεύσουμε κάποιες χρήσεις της λέξης, οι οποίες συμπεκνώνουν και τις δύο σημασίες. Έτσι, η «κρίσις» μπορεί να σημαίνει το κρίσιμο σημείο μιας αρρώστιας, το σημείο όπου “αποφασίζεται” η τύχη της ζωής του ασθενούς. Επίσης, κατά ενδιαφέροντα τρόπο, η φιλοσοφία, σε ανεξάρτητους μεταξύ τους κλάδους, έχει φέρει κοντά τις δύο σημασίες, οι οποίες συμπεκνώνονται στη μία και μοναδική ελληνική λέξη. Για παράδειγμα, στη φιλοσοφία και την ιστοριογραφία της επιστήμης η κρίση σηματοδοτεί μια κατάσταση, κατά την οποία το κυρίαρχο Παράδειγμα αδυνατεί να αναπαραγάγει ομαλά την κυριαρχία του εξαιτίας μιας πλειάδας εμπειρικών ανωμαλιών. Η κατάσταση αυτή, παράλληλα, ωθεί στην όξυνση της κριτικής και στην ανάληψη μιας σειράς αποφάσεων ή αξιολογήσεων, οι οποίες δεν ήταν διαθέσιμες στο παρελθόν. Αντίστοιχα, αλλά με αρκετές διαφορές, στον χώρο της πρακτικής φιλοσοφίας, η έννοια της κρίσης σηματοδοτεί την απουσία εγκαθιδρυμένων κριτηρίων για την ανάληψη και τη νοηματοδότηση μιας πράξης – κατάσταση η οποία αναγκαία ωθεί στην κριτική και την απόφαση.

Μοιάζει, λοιπόν, η κρίση όντως «να γεννά ευκαιρίες», όχι όμως αυτές που εννοούν οι επιτήδριοι της αναπαραγωγής της υπάρχουσας κατάστασης. Η “κρίση” επισύρει ‘κρίση’. *Κρίση* λοιπόν...